

ŽEMAIČIŲ TARIŲ VOKALIZMO SUSIFORMAVIMAS

VL. GRINAVECKIS

1. Dvigarsių *am, an, em, en* pakitimas

§ 1. a) Dvigarsių *am, an, em, en* pirmasis sandas šiaurinėje žemaičių tarmių dalyje yra susiaurėjęs, išvirtęs į *o, e*, pvz.: *kõmps ~ kaĩpas, skõmb ~ skamba, skõmbietẽ ~ skambẽti, lõks ~ laĩkas, lõks ~ lãngas, tõkksnẽs ~ tankksnẽs, tẽmp-tẽ ~ teĩpti, pẽmpẽ ~ pẽmpẽ, gembẽ.nẽ ~ gembĩnẽ, pẽnkc ~ peĩnktas, ẽnktẽ ~ ẽngti, trẽpkãu ~ trenkiãu*. Pietrytiniais dvigarsių pakitimo ploto pakraščiais *am, an, em, en > um, un, im, in*, pvz.: *puĩpti ~ paĩpti, sũmtis ~ sãmtis, stũmbẽsnis ~ stambẽsnis, duĩktis ~ daĩgtis, pũntis ~ pãntis, lunginĩ ~ langinẽ, riĩti ~ reiĩti, kĩmpinĩ ~ kẽmpinẽ, parĩntũoji ~ paremtũoji, diĩkti ~ deĩgti, lĩnkĩ ~ lėnkẽ, 'lanka, lėnkẽ (tautovardis)', biĩgãu ~ bengiãu 'baigiau'*. Taip dvigarsių *am, an, em, en* pirmieji sandai yra išvirtę į *i, y* apie Užventį, Girdiškę, Upyną (Skaudivilės raj.); apie Kuršėnus ir Šaukėnus — tik *am, an*. Dvigarsių *am, an, em, en* pakitimo žemaičių tarmėse riba, prasidėjusi nuo Ž. Naumiesčio, eina pro Pajūrį (*õn || an*), Upyną (*un*), Girdiškę (*yn*), Kaščiukus (*õn*), Vaiguva (*un*), Kurtuvėnus (*an*). Žemaičiai domininkai tik *em, en > em, en* šiaurinėje dalyje iki Dovilų, bet *am, an* išlikę nepakitę visame plote.

Atskirais atvejais *em, en* žemaičių tarmėse yra išlikę nepakitę, pvz.: *sẽmtẽ ~ sėmti, gi'vẽntẽ ~ gyvėnti*¹.

b) *am, an, em, en >* rytų dzūkų ir rytų aukštaičių puntininkų *um, un, im, in*, pvz.: *sũmti.s ~ sãmtis, runkã ~ rankã, pi.mpe. ~ pẽmpẽ, pinki ~ penki* (Utena, Zarasai, Dusetos...), rytų aukštaičiai pontininkai — *õm, õn, em, en*, rytų aukštaičiai pantininkai tik tvirtagalius šiaurinėje dalyje — *õm, õn, em, en*, o pietinėje *um, un, im, in* (žr. § 21), pvz.: *koĩps ~ kaĩpas, loĩks ~ laĩkas, teĩpi ~ teĩpti, šveĩte ~ šveĩtẽ, bet sãmtis ~ sãmtis, lãngs ~ lãngas, pẽmpe ~ pẽmpẽ* (Kriukai, Lygumai, Pašviti-nys, Linkuva, Šeduva, Smilgiai, Klovainiai); *ruĩk(a) ~ rankã, kuĩps ~ kaĩpas, bet tãnku ~ tãnkũ, amžus ~ amžius; brangũ.mas (: brãngu), pũ.samžis (: amžius), bet unkstĩ.vas ~ ankstỹvas (: aĩkstu), atkumpĩ.s ~ atkampỹs (: kaĩpas)* (Surviliskis, Truskava, Ramygalà, Ėriškiai)².

¹ Žr. Vl. Grinaveckis, Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių fonetinės ypatybės ir jų raida (toliau—Švdt), § 144.—Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai, t. XI, Vilnius, 1960.

² Žr. E. Grinaveckienė, Tarmių medžiagos rinkimas lietuvių kalbos atlasui.—Lietuvių kalbotyros klausimai, t. III, Vilnius, 1960, p. 197.

2. Dvigarsių *an, en, in, un* vienbalsėjimas žodžio viduryje

§ 2. a) Dvigarsių *an, en, in, un* antrasis sandas prieš priebalsius *j, l, m, n, r, s, š, z, ž, v* ir žodžio gale yra išnykęs, išskyrus dalį žemaičių tarmių (žr. § 7). Nykstant antrajam sandui, pirmasis šių dvigarsių sandas buvo pailgintas, todėl vakarų ir vidurio aukštaičių, o taip pat pietinių donininkų (į pietus nuo Dovylių) tarmėse *an, en > ā, ē, o in, un* visose tarmėse, kur šie dvigarsiai suvienbalsėjo *> ī, ū*. Kitose tarmėse dvigarsių *an, en* pirmasis sandas yra pasikeitęs, virtęs arba *u, i*, arba *o, e* (žr. § 1). Nuo ko priklauso toks pakitimas? Greičiausiai nevienodą *an, en* raidą lietuvių kalbos tarmėse yra sąlygojusi pati fonetinė sistema.

b) Vakarų aukštaičių tarmėse ilgieji balsiai *ā, ē* yra susiaurėję, virtę *o, é* anksčiau negu kitose lietuvių kalbos tarmėse; *ā, ē > o, é* vakarų aukštaičių tarmėse turėjo būti senesnis už *an, en* antrojo sando nykimą. Jeigu pirma būtų išnykęs *n*, o tik paskui *ā, ē > o, é*, tai tada ir *ā, ē < an, en* būtų virtę į *o, é*. Vadinasi, *žąsis < žansis, tęsti < tensti* po *žadis > žodis, vėjas > vėjas*. Kadangi vakarų aukštaičių *ā, ē* dvigarsių antrojo sando nykimo metu jau buvo išvirtę į *o, é*, tai *an, en* vienbalsėdami galėjo virsti į *ā, ē*, tokiam virtimui nebekliudė senųjų *ā, ē* buvimas. Vadinasi, balsiai *ā, ē* ir dvigarsiai *an, en* negalėjo sutapti.

c) Dvigarsiai *an, en, in, un* pirmiau yra vienbalsėję Rytų Lietuvoje, o Vakarų Lietuvoje vėliau. Tai gerai rodo ir rašytiniai šaltiniai. J. Bretkūno (1536–1602 „Postilėje“ *n* kartais dar rašomas, vadinasi, dar nebuvo išnykęs: *sannariu* (dgs. kilm.), šalia *sanario, pasmirdens, regeiens, ischkenteiens*³. Tuo tarpu rytų lietuvių tarmėmis rašytuose raštuose *n* jau nėra, pavyzdžiui K. Sirvydo „Punktuose sakymų“: *kusnis, būla ~ šąla*⁴, tačiau M. Daukšos tarmėje, tur būt, *n* dar nėra buvęs visai išnykęs, nes jo „Postilėje“ rašomos nosinės raidės *q, e, i, u* vietoj dabartinių literatūrinės kalbos *a, e, i, u* ir *an, en, in, un*, pvz.: *drąsumas* 238₅₀, *drąsumo* 147₄₇, *nedrąsumo* 250₄, *drąsumą* 237₂₃, 239₄, *spąstų* 343₄₅, *gąstus* 554₃₁, *gąstumi* 355₂₈, *kątrume* 74₁₉, *kąntrume* 75₁₀, *brągus* 81₃₀, *brągi* 321₁, 348₁₀, 380₂₈, 624₃₃, *brągaus* 56₃₅, 103₄₈, 272₄₇, *brągumi* 146₂, *brągiu* (dgs. kilm.) 55₃₇, *brągių* 542₁₆, *brągius* 248₁₀, 487₂₄, *brągeis* 21₁₀, *brąngeis* 270₁₄, *brągiūse* 41₃₈; *būwes* 334₄₅, 336₂₇, 419₈; *dāwes* 422₃₅; *padāwes* 318₁₇; *ēmes* 386₁₈; *manės* 10₄₂, 19₃, 34₅, 41₃₈, 150₁₈, 487₂₇; *bėdrumo* 47₈; *bėdrumą* 199₁₃; *bėdrinikas* 396₃₁; *bėdrinikais* 6₁₈, 26₂₅, 132₄₄, 138₃₁, 202₁₅, 242₃₀; *bėndrinikais* 138₂₈, 188₄₄; *nóris* 130₃₄; *sėdis* 229₄₇, *sėdis* 319₆₁; *tūrį* 30₁, 136₂₈, 209₃₉; *tīgiái* 490₃₀; *átsiustas* 27₃₁; *núsiustas* 273₂₀, *pasiustiēmus* 366₄₇; *paiūkima* 455₁₉; *paiūkimūse* 349₄₈; *paiūkimé* 547₁₄; *paiūkimus* 108₂, 117₂.

D. Kleinas, atstovaujantis vakarų aukštaičių (Tilžė) tarmėi, savo gramatikoje (1653) keliose vietose mini dar neišnykusį tautosilabinį *n*, pvz.:

„Trečioji *q* yra su skersine šakele, tariama kaip *an*, bet žymiai minkščiau ir neaiškiai, tarsi praryjant *n*. Pvz.: esamojo laiko dalyviuose, kaip: *efąs, darąs, kalbąs*, ir vienaskaitos galininkuose, kaip: *Diewą Tewą, tą dieną*. Kai kas tą *n* rašo, kaip: *Darans, tan dienau*“.

„Trečioji *e* yra su skersine šakele ir tariama kaip *en*, bet tamsiau ir lyg pro nosi.

Ji vartojama: (1) tuose žodžiuose, kuriuose *n* yra išmesta prieš *s* arba *ž*, pvz.: *fzwęskem* nuo žodžio *fwenciū*, *atfigręže* nuo žodžio *atfigrenziū*;

³ Žr. Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija (toliau—LLICH) Vilnius, 1957, p. 85.

⁴ Žr. LLICH, p. 71.

(2) būtujų laikų dalyviuose: *fakęs, žadejęs, daręs*;

(3) 2 linksniuotės moteriškosios giminės vienaskaitos galininkuose, kur *n* gir-dima minkšta, kaip, pvz.: *malonę, žemę*. Čia priklauso taip pat ir įvardžių kilminin-kai *manęs, tavęs, sawęs* ir galininkai *manę, tavę, sawę*.

Kai kas, ypač dalyviuose, šią *n* rašo, kaip: *gimmens, mylins*, bet iš tikrųjų tei-singiau būtų *n* prieš *s* išmesti ir įjungti į artimiausią prieš ją stovinčią balsę“.

„Šioms *i* pažymėti pridėdama skersinė šakelė, nes ištariama truputį tamsiau negu *in*. Skersinė šakelė pridėdama:

(1) tuose žodžiuose, kur prieš *s* yra iškritusi *n*, kaip: *lijfu* – vietoj *linfu*, *atmī-fu* – vietoj *atminfu*;

(2) vienaskaitos ir daugiskaitos esamojo laiko dalyviams, kilusiems iš antro-sios asmenuotės veiksmazodžių, turinčių augmentą *e*, kaip, pvz.: *mylīs, turīs*, kurių netiesioginiai linksniai yra *mylinčio, turinčio* (...);

(3) galininkas taip pat žymimas *i* su tokia pat šakele, kad galima būtų atskirti iš dalies nuo šauksmininko ir iš dalies nuo moteriškosios giminės vardų galūne *i*, kaip, pvz.: *žodį, kurį*.

„Net *u* kartais yra pažymima skersine šakele, kadangi toje *u* savaime slepiasi *n*, kaip, pvz.: *apfkūfti, fūfti, fūftas*“⁵.

Akūtinių galūnių tautosilabinis *n*, matyt, yra išnykęs anksčiau, – tur būt, akū-tinių galūnių trumpėjimo metu, todėl šių galūnių *n* liekanų nei dabartinėse tarmėse, nei senuosiuose raštuose nėra.

d) Vakarų aukštaičių tarmėse tautosilabinis *n* yra išnykęs veiksmazodžių bend-raties (ir iš bendraties padarytose) formose prieš galūnės *t*, pvz.: *augít, gi'vét, pa-sét, skít*. Kai kuriose vakarų aukštaičių tarmės vietose tautosilabinis *n* prieš bendra-ties *t* yra išnykęs tik iš priesagų *-inti, -enti*, bet šakninis *n* yra likęs: *jūdi-t* bet *pínt, sént*.

Šiaurės vakarų žemaičių tarmėse, skirtingai nuo lk, tautosilabinis *n* visais at-vejais yra išnykęs prieš *s* ir būsimojo laiko formose, pvz.: *gi'vės ~ gyvėns, pasės ~ pasėns; augišp ~ auginsiu, skis ~ skins*. Tais atvejais, kur *en* nėra buvęs išvirtęs į *en*, išnykus *n*, lieka *e*, dar plg.: *gēst ~ gēsta, tēs ~ tēsa* 'tešia'.

e) Vadinas, tautosilabinio *n* nykimo metu rytų aukštaičių, rytų dzūkų ir šiau-rinėse žemaičių tarmėse ilgieji *ā, ē* dar tebebuvo nesusiaurėję, todėl *an > ō > ō(ū)*; *en > ēn > ē (> i')* *an, en*, netekdami nazalizacijos, turėjo virsti kitais garsais. Tas pats procesas yra veikęs ir latvių kalboje. Latvių kalboje iki šiai dienai yra išlikę ilgieji *ā, ē*, todėl *an, en* čia yra išvirtę *uo, ie* (per *ō, ē*). Kad *an, en* vienbalsėdami ir kartu naujieji balsiai, netekdami nazalizacijos, turėjo kokybiškai skirtis nuo ilgujų *ā, ē*, rodo *an, en* virtimo *ū, i* || *ō, ē* || *uo, ie* plotas. Visame plote, kur tik dvigarsis *an, en* vienbalsėjimo metu tebebuvo *ā, ē* ilgieji nesusiaurėję, ten *an, en* neišvirtę *ā, ē*. Tą plotą sudaro latviai, lietuviai rytų aukštaičiai ir dzūkai ir šiaurinė žemaičių tarmių dalis.

f) Kaip *an, en*, virsdami balsiais, negalėjo sutapti su senaisiais *ā, ē*, geriausiai rodo žemaičių domininkų tarmės faktai. Šiaurinė domininkų tarmės dalis ilguosius *ā, ē* yra ilgiau išlaikiusi, negu kiti žemaičiai. Dvigarsiai *an, en, in, un* domininkų

⁵ Žr. Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, Vilnius, 1957, p. 418–424; dar žr. Z. Zinke-vičius, Lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių istorijos bruožai, Vilnius, 1957, p. 28.

tarmėje yra suvienbalsėję. Šiaurinėje donininkų tarmės dalyje *an, en* yra virtę *o, ē* (*žōsis, kōsnis, švēstę, tēstę*), kurie visiškai yra sutapę su senaisiais *ō, ē* (< *ei*). Pietinėje donininkų tarmės dalyje *an, en* vienbalsėdami yra virtę *ā, ē* (*žāsis, kāstę, švēstę, tēstę*), nes čia *an, en* vienbalsėjimo metu *ā, ē* jau yra buvę susiaurėję. Tačiau donininkų tarmėje ne visame plote *an* ir *en* vienbalsėdami yra pakitę vienodai: *an* tik iki Dovylių yra virtęs *ō*, o *en* į *ē* yra išvirtęs iki Priekulės. Taip yra atsitikę todėl, kad *en*, matyt, yra anksčiau ėmęs kisti, todėl tuo metu *ā, ē* turėjo būti išlikęs didesniame plote.

Tas pats ir su rytų aukštaičiais pantininkais ir pontininkais. Pantininkų *an, en* > *ā, ē*, nes senieji *ā, ē an, en* vienbalsėjimo metu yra buvę susiaurėję. Pontininkų ir puntininkų apie Saločius *an* > *o*, bet *en* > *ē*. Skirtingas *an, en* minėtame plote pakitimas rodo, kad čia *ā* bus išlikęs ilgiau nesusiaurėjęs, o *ē* yra susiaurėjęs anksčiau (kaip žemaičių).

§ 3. a) Kaip latvių kalboje, taip ir lietuvių kalbos tarmėse *an, en*, netekdami nazalizacijos, virsdami balsiais, yra pritapę prie ilgų siaurų balsių, jau buvusių kalbos fonetinėje sistemoje. Latvių kalboje ir šiaurinėse žemaičių tarmėse savo raida jie bus sutapę su senaisiais *ō, ē* (< *ei*): latvių *rankā > *rāⁿka > *rōⁿka > *rōka > *ruoka*; *penki > *pēⁿci > *pēci > *pieci*, žemaičių *žansis* > *žāⁿsis* > *žōⁿsis* > *žōsis* > *žpusis, švensti* > *švēⁿsti* > *švēstę* > *švēisti*.

Rytų aukštaičių puntininkų ir dzūkų tie balsiai yra pritapę prie *ū, ī*: *kansnis > *kōⁿsnis (> *kōsnis) > *kuⁿsnis*; *tensti > *tēⁿsti > *tīšt* || *tīšt*.

Tautosilabinio *n* nykimas, matyt, priklauso nuo pirmojo dvigarsių sando pailgėjimo (plg. *ai, ei* vienbalsėjimą). Tai rodo ir *n* nykimo laikas. Rytų Lietuvoje *n* išnyko anksčiau, nes ten pirmieji *an, en* ir *in, un* sandai sutapo su senaisiais *ī, ū*, o vakarų ir vidurio aukštaičių vėliau — trumpųjų *a, e* ilgėjimo metu.

3. Dvigarsių *an, en, in, un* vienbalsėjimas žodžio gale

§ 4. a) Dvigarsių *an, en, in, un* antrasis sandas žodžio gale yra išnykęs visose lietuvių kalbos tarmėse, išskyrus dalį žemaičių. Žemaičių tarmėse, kur yra *n* išlikęs žodžio viduryje (žr. § 7), ten jis yra išlikęs ir kirčiuotame žodžio gale, pvz.: *kan* || *kōn* ~ *kq* (ir *vįskan* || *vęskōn* ~ *viskq*), *tan* || *tōn* ~ *tq*, *anan* || *anōn* ~ *anq*, *mušans* || *mošōnc* ~ *mušqš*, *mušan* || *mošōn* ~ *mušq*, *jīn* ~ *jī*, *šīn* || *šēn* ~ *šī*; *gulens* || *gōlenc* ~ *gulīs*, *gulīn* || *gōlen* ~ *gulī*.

b) Būtojo kartinio laiko dalyvių daugiskaitos vardininko galūnėje *n* žemaičiai (turintieji *n* žodžio viduryje) yra išlaikę: *biegen* || *biegēn*, *šauken* || *sāukēn*, *vėžen* || *vēžēn*. Šiuo atveju *n* išlikimą žodžio gale, matyt, yra taip pat sąlygojęs kirtis, nes šios dalyvių formos greičiausiai yra turėjusios kirtį gale. Daukšos postilėje tokiu kirčiavimo pavyzdžių dar sutinkama: *perdawē* 362₄₈, *numirē* 179₅, *pažinē* 442₃₈, *nupinē* 169₃₈, *plėšē* 313₂₃, *nuplėšē* 393₃₉⁶.

Galūninį turimų formų kirčiavimą rodo ir šiaurinių dounininkų, kur *n* žodžio viduryje ir gale yra išnykęs, pavyzdžiai su *-ę* greta *-ei* < *-en*: *biege* || *biegēi* ~ *bēgē* (Klykoliai, Akmenė, Viekšniai, Laižuva, Mažeikiai, Leckavas, Pikeliai, Žemalė, Tirkšliai, Gadūnavas)⁷. Formos su *ę* ir *ei* < *-en* rodo, kad seniau šie dalyviai žemai-

⁶ Dar žr. Pr. Skardžius, Daukšos akcentologija, Kaunas, 1935, p. 218–220.

⁷ Žr. B. Rokaitė, Kai kurie nauji žemaičių dounininkų tarmių fonetikos dalykai. – Lietuvių kalbotyros klausimai, t. IV, Vilnius, 1961, p. 149.

čiuose bus buvę kirčiuojami dvejai – šaknyje ir gale. Šakninio kirčiavimo formų *-e < en* bus sutrumpėjęs kartu su kitų nekirčiuotų tvirtagalių galūnių balsiais, plg. *lāpē < *lapēn*. Vėliau, kai buvo apibendrintas šaknis kirčiavimas (o tai turėjo įvykti jau po tvirtagalių galūnių sutrumpėjimo), tai skirtumas tarp buvusių galūninio kirčiavimo formų ilgus galūnės ir šakninio kirčiavimo formų trumpos galūnės nebeturėjo jokio pamato – nei fonetinio, nei morfologinio, – todėl tos galūnės sumišo, tą patį žodį pradėta tarti ir su ilga ir su trumpa galūne.

Kaip buvo apibendrintas būtojo kartinio laiko dalyvių vienaskaitos ir daugiskaitos vardininkų šaknis kirčiavimas žemaičių tarmėje, gali rodyti analoginis procesas, tebevykstantis šiandien esamojo laiko dalyvių tų pat linknių kirčiavime. Šiuo atveju ta pati forma žemaičių gali būti ištariama dvejai – ir su šaknies, ir su galūnės kirčiu: *augas* || *augas* ir *augāns* || *augōnc* || *augōns* || *ā.ugōs* || *ā.ugōsus* ~ *augas* || *augās*; *nēšas* || *nēšašs* || *nēšōnc* || *nēšōns* || *nēšōs* || *nēšōsus* ~ *nēšas*; *augan* || *augōn* || *augō* || *augōu* ir *augān* || *augōn* || *augō* || *augōu* ~ *augā* || *augā*. Tik esamojo laiko dalyvių vardininkas dažniau kirčiuojamas gale, ypač daugiskaitos vardininkas⁸.

Būtojo kartinio laiko dalyvių vardininkų šaknis kirčiavimas bus apibendrintas po tvirtagalių galūnių sutrumpėjimo, nes buvusių galūninio kirčiavimo formų galūnės nesutrumpėjo. Vėliau jos sutrumpėti nebegalėjo, nes gavo nukeltinį kirtį, kuris yra radęsis paskui tvirtagalių galūnių trumpėjimą⁹. Tačiau būtojo kartinio laiko dalyvių daugiskaitos vardininko šaknis kirčiavimas yra apibendrintas žymiai anksčiau, nes čia galinis *n* vienodai visų dalyvių visose žemaičių tarmėse yra išnykęs ir balsis sutrumpėjęs: *bieges* || *biegīs* || *biegēs* ~ *bēgēs*.

c) Šiaurinių dounininkų tarmių esamojo ir būtojo kartinio laiko dalyvių vardininkų galūnės *ei, ou < en, an* bus perėję tokius raidos laipsnius: **bēgen > *bēgen > *bēgēⁿ *bēgēⁿ > *biegei; *bēgan > *bēgon > biegō > biegōu*. Forma *biegei* rodo, kad čia galinis *n* išnyko po tvirtagalių galūnių sutrumpėjimo, t.y. po XIV a., o *ē > ei* po galinio *n* išnykimo. Vadinas, dounininkavimas bus atsiradęs (šiaurinėje ploto dalyje), tur būt, apie XV a. (plg. šio § e).

d) Šiaurinėse dounininkų tarmėse (Kretinga, Kartena, Darbėnai, Lenkimai, Skudodas, Mosėdis, Ylakiai, Židikai, Pikeliai, Leckavas, Mažeikiai, Žemalė, Tirkšliai, Seda, Laižuva, Klykoliai, Akmenė, Vieksniai, Papilė) kirčiuotame žodžio gale šalia *ou* || *o < an (kou || kō)* tariama ir galūnės su *u*, pvz.: *kū ~ kā, tū ~ tā, anī ~ anā, vėskū ~ viskā, biegūs ~ bēgās*. Tas *-u* čia yra atsiradęs iš *-un*, nes žemaičių šiaurėje *-ān* žodžio gale yra buvęs išvirtęs dvejopai *-on* ir *-un*. Toks išvirtimas iki šiol turimas apie Tryškius, pvz.: *kūn* || *kōn ~ kā, tūn* || *tōn ~ tā, vėskun* || *vėskon ~ viskā, nēšūns* || *nēšōns ~ nēšās*.

Iš to, kas anksčiau pasakyta, matome, jog kirčiuotų tvirtagalių galūnių *an, en* raida žemaičių tarmėse daugiausia yra buvusi tokia pat kaip ir žodžio viduryje.

e) Nuo kirčio priklauso ir šiaurinių dounininkų tarmių skirtingas vns. įn. ir gln. galūnių pakitimas: *rō.n.kō ~ rankā < *rankān*, bet *rōnka ~ rañkq < *rankān* (plo-

⁸ Plg. P. Jonikas, Pagramančio tarmė, § 116, Kaunas, 1939; Vl. Grinaveckis, Švdt, § 193 b; J. Aleksandravičius, Kretingos tarmės veiksmazodis, § 65. – Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai, t. VIII, Vilnius, 1959.

⁹ Žr. V. Grinaveckis, Kirčio atitraukimas ir nukėlimas lietuvių kalbos tarmėse, § 23. – Lietuvių kalbotyros klausimai (toliau – LKK), t. IV, Vilnius, 1961.

tą žr. § 8c). Mat, galininko galūnė yra buvusi nekirčiuota, todėl *n* čia bus išnykęs anksčiau, prieš dvigarsio *an* > *on*, likęs *a* nebegalėjo pakisti. Įnagininko galūnė yra buvusi ir kirčiuota, ir nekirčiuota (*rankà, várna*). Didelio laiko skirtumo tarp kirčiuotos ir nekirčiuotos įnagininko galūnės *n* nykimo negalėjo būti, nes visų (ir šakinio, ir galūninio kirčiavimo) įnagininkų galūnių *-án* vienodai yra išvirtęs į *o*, jeigu tai nėra vėlesnis galūnės *-o* apibendrinimas. Įnagininko galūnės *án* > *o* rodo seniausio *an* vartimo į *on* žemaičių tarmėse plotą. Nekirčiuotame žodžio gale *n* yra nykęs anksčiau. Tai gerai rodo žemaičių tarmės, dar ir šiandien tebeturinčios *n* žodžio viduryje ir kirčiuotame gale, o nekirčiuotame gale to *n* jau nėra (žr. § 4). Tvirtapradžių kirčiuotų galūnių *n* (prie kurių priklauso vns. įn. galūnė) bus nykęs, tur būt, priklausomai nuo tvirtapradžių galūnių trumpėjimo, todėl šiuo metu visose žemaičių tarmėse įnagininko galūnių *n* yra išnykęs, kai tuo tarpu kitų kirčiuotų (tvirtagalių) galūnių *n* didelėje ploto dalyje tebesilaiko (žr. § 2a, 7). Tvirtapradės (kaip ir tvirtagalės) galūnės bus trumpėjusios ne vienu laiku. Tvirtapradžių galūnių *-an, -en* trumpėdami antrojo sando galėjo netekti kiek vėliau, negu galūnės *-á* > *-à*, tačiau galūnės *-an, -en* virtimas *-on, en* negali būti jaunesnis už tvirtapradžių galūnių trumpėjimą. Vadinasi, donininkų šiaurėje apie XIV a. pradžią žodžio gale *an, en* jau bus virtę *-on, -en* > *-o, -e*. Gali būti, kad apie tą laiką donininkų šiaurėje nyko *n* ir žodžio viduryje, prieš nesprogstamuosius priebalsius ir kartu *a, e*, netekdami nazalizacijos, turėjo virsti *ō, ē* (žr. § 2). Paskui *an, en* vienbalsėjimą siaurėjimo keliu turėjo sekti *am, an, em, en* kitimas į *om, on, em, en* ir *ō, ē* > *ou, ei* (žr. § 8). Taigi apie XV a. žemaičių šiaurėje ir dvigarsiai *am, an, em, en* jau galėjo pakisti, kartu galėjo prasidėti ir donininkavimas (žr. šio § c)¹⁰.

§ 5. Donininkų tarmėje *em, en* yra pakitę į *em, en*, pvz.: *nūskend* ~ *nūskenda* 'nuskkęsta', *mēnke* ~ *mēnkē* (Budrikai, Klaipėdos raj.) šiaurinėje dalyje iki Dovilų, o *en* > *e* žodžio viduryje prieš nesprogstamuosius priebalsius visoje pietinėje dalyje iki Priekulės: *skēšf* ~ *skēsti, išgrēži* ~ *išgrēžti, švēšf* ~ *švēsti*, bet *švēnc* ~ *šveñtas* (Dreverna), žodžio gale visame donininkų plote – *e*: *lāpe* ~ *lāpē, lāpē* ~ *lapē*, pačiais pietiniais paribiais *i*: *mātis* ~ *mātes, kārvi* ~ *karvę, valtikiš* (Ramučiai), *pastūojis* ~ *pastōjēs, pārsiski'dis* ~ *pārsiskiedēs* (Saugos).

Donininkų plote galinio *en* virtimas *e* ar *i* (pietiniais pakraščiais) rodo, kad čia *en* žodžio gale netekdamas nazalizacijos yra siaurėjęs. Čia *n* nykęs, matyt, yra seniai, prieš *ē* siaurėjimą, todėl, galinis *en* negalėdamas sutapti su juo, turėjo sąlygas kisti ir ilgainiui turėjo prisiderinti prie *i*.

Būtojo kartinio laiko dalyvių daugiskaitos vardininko galūnės *-en* ir donininkų tarmėje, kaip ir kitų žemaičių (žr. § 4b), yra vienbalsėjęs vėliau, todėl pietinėje dalyje čia tariamas ir *-e*, pvz.: *b'égē* (Sakūčiai, Saugos), šalia *b'ég'ē*. Matyt, čia *n* yra nykęs ilgojo *ē* siaurėjimo metu, todėl vienu formų *-ē* < *en* dar buvo paveiktas siaurėjimo ir išvirto *'e*, kaip ir senasis *ē*, o kitų liko *ē*. Vėliau galūnės *-ē* ir *'e* imtos vartoti lygiagrečiai.

Žodžio viduryje *n* donininkų tarmėje yra nykęs vėliau, negu žodžio gale, todėl naujieji balsiai, kurie išriedėjo iš *an, en*, yra jau kitaip pakitę, negu žodžio gale, ir tai

¹⁰ Kad XIII a. žemaičių dvigarsių pirmasis sandas dar nebuvo pakitęs, rodo to meto rašytinių šaltinių vietovardžiai: *Palange* (= *Palanga*), *Gandingen* (= *Gandinga*), *Sansugale* (= *Žąsūgala*). – Žr. K. Būga, Lietuvių kalbos žodynas, sąs. I (toliau – LKŽ), Kaunas, 1924, p. CXXIII–CXXIV.

priklauso nuo tuo metu jau pakitusios donininkų tarmės fonetinės sistemos (žr. § 2e).

§ 6. Greičiausiai dvigarsių *em*, *en* kitimas yra prasidėjęs pirmiau, o *am*, *an* – vėliau. Tai rodo ne tik *em*, *en* pakitimo išplitimas donininkų tarmėje¹¹, bet ir tolesnis galinio *en* > *e* pasistūmėjimas į pietus visame žemaičių plote (žr. § 8 b). Iš to galima spręsti, kad *en* kitimo metu kirčiuoto žodžio galo *n* dar nebuvo išnykęs visame donininkų ir donininkų plote ir dūnininkuose iki linijos, nurodytos § 8b, o *an*, virsdamas *on*, rado galinį *n* neišnykusį tik šiaurinėje donininkų ploto dalyje (žr. § 8b). Be to, greičiausiai *an*, *en* visų pirma pradėjo kisti žodžio gale (bent pietinių donininkų plote).

Jeigu *n* nykimas yra pirmojo dvigarsio sando siaurėjimo priežastis, tai, vadinasi, kur *n* nyko pirma, ten pirma turėjo siaurėti ir pirmasis sandas. Nors toks procesas, pirmojo dvigarsio sando susiaurėjimas dėl *n* nykimo, yra galimas tik šiaurinei donininkų ir donininkų daliai, o toliau į pietus *n* žodžio viduryje ir kirčiuotame žodžio gale nėra išnykęs, todėl ši plotą dvigarsių pakitimas yra pasiekęs vėliau dvigarsių *am*, *an*, *em*, *en* virtimo į *om*, *on*, *em*, *en* plitimo iš šiaurės į pietus būdu.

4. Dounininkų, dūnininkų ir donininkų patarmių susiformavimas

§ 7. Žemaičių tarmėse dvigarsiai *an*, *en*, *in*, *un*, yra suvienbalsėję į šiaurę ir vakarus nuo linijos Ž. Naumiestis, Gardamas, Šyliai, Jurkaičiai, Judrėnai, Endriejovas, Stalgėnai, Tarvainiai, Gadūnavas, Nevarėnai, Dauginiai, Šiaudinė. Dvigarsiai *in*, *un* yra suvienbalsėję ir pietrytiniais žemaičių ploto paribiais (Tauragė, Eržvilkas, Raseiniai), pvz.: *listi*, *skūsti*. Šiaurės vakarų žemaičių plote dvigarsiai *an*, *en*, *in*, *un* vienbalsėti yra pradėję šiaurinėje dalyje (Palanga, Darbėnai, Lenkimai, Skuodas, Ylakiai, Grūšlaukė, Mosėdis, Šatės ir Klykoliai, Akmenė, Papilė, Vieکشniai), kur *an*, *en* vienbalsėjimo keliu yra sutapę su senaisiais *ō*, *ē* (< *ei*). Vadinasi, čia vienbalsėjimas yra prasidėjęs prieš dounininkavimo atsiradimą. Greičiausiai ir pats dounininkavimas yra dvigarsių *an*, *en* raidos rezultatas. Juk *an*, *en*, išvirtę *ō*, *ē* (kurie sutapo su *ō*, *ē* senaisiais, kaip dabar tebėra šiauriniuose donininkuose), siaurėjo toliau ir kartu vertė vienodai kisti ir senuosius *ō*, *ē*. Tokiu būdu šiaurėje prasidėjęs donininkavimas plito į pietus ir apėmė visą dabartinį dounininkų plotą.

Donininkų šiaurinėje tarmės dalyje tokio dvibalsėjimo nebuvo, nes čia *n* nykimas, matyt, yra nesenas. Tai rodo *n* neišnykimas žodžio gale: *kān*, *tān*, *ānān*, *vėškān*. Kirčiuotame žodžio gale *n* turi išlaikę visi donininkai. Tačiau ir donininkų šiaurinėje dalyje, kur yra sutapę senieji *ō*, *ē* ir *o*, *ē* < *an*, *en*, šie balsiai yra tariami ilgiau, negu pietinėje donininkų tarmės dalyje, kur tokio sutapimo nėra. O didesnis balsio pailgėjimas jau yra dvibalsėjimo požymis, užuomazga.

§ 8. a) Dvigarsių *an*, *en* antrasis sandas nykdamas yra labiau pailginęs pirmąjį (žr. § 2a). Žemaičių tarmėse tas pailgėjimas yra didesnis negu aukštaičių. Kadangi šiaurinėse dounininkų tarmėse *an*, *en* vienbalsėdami virto *ō*, *ē*, kurie sutapo su senaisiais *ō*, *ē*, tai tuo didesniu ilgumu naujieji *ō*, *ē* < *an*, *en* bus užkrėtę ir senuosius *ō*, *ē*. Per didelis balsio ilgumas yra sąlyga dvibalsėti, todėl *ō*, *ē* (< *ō*, *ē* ir *an*, *en*)

¹¹ Žr. VI. Grinaveckis, Lietuvių kalbos tarmių tyrinėjimas Tarybų valdžios metais. – Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai, t. XI, Vilnius, 1960, p. 37.

dounininkų šiaurėje bus vienodai sudvibalsėję į *ou*, *ei*. Vėliau *ō*, *ē* (jau tik vien senųjų) dvibalsėjimas išplito visam dounininkų plotui.

Tokį didesnį senųjų *ō*, *ē* pailgėjimą, priklausomą nuo *ō*, *ē* < *an*, *en* ir šiandien turi šiaurinė dounininkų tarmės dalis, tik čia *an*, *en* virtimas *ō*, *ē* yra vėlesnis negu dounininkų, todėl ir dvibalsėjimo čia nėra (žr. § 2 e).

b) Matyt, *ō*, *ē* dvibalsėjimas dounininkų tarmėje yra ejęs kartu su dvigarsių *am*, *em*, ir *an*, *en* (likusių nesuvienbalsėjusių) vartimu į *om*, *on*, *em*, *en*. Tas lygiagretus šių garsų kitimo, prasidėjusio dounininkų šiaurėje, plitimas į pietus yra įvedęs į žemaičių dounininkų fonetinę sistemą naują elementą – *o*, *e* (kurie turimi ir trumpi, ir ilgi), kaip pirmąjį dvigarsių (dvibalsių) sandą.

Kad *ō*, *ē* dvibalsėjimas ir *am*, *an*, *em*, *en* virtimas *om*, *on*, *em*, *en* yra eję iš šiaurės į pietus lygiagrečiai, rodo šių abiejų reiškinų lygiagrečiai išsidėsčiusios izoglosos. Pietinė dounininkavimo riba (Klaišiai (dou), Raudėnai (dou), Upyna (dou), Luokė (dou), Janapolė (dou), Žarėnai (dou), Tverai (dū), Labardžiai (dou), Judrėnai (dou), Aisėnai) eina lygiagrečiai su dvigarsių *am*, *an*, *em*, *en* vartimo į *om*, *on*, *em*, *en* || *um*, *un*, *im*, *in* pietine riba (Kurtuvėnai (an), Vaiguva (un), Kaščiukai (on), Nuomininkai (on), Girdiškė (un), Upyna (un), Pajūris (on || an), Ž. Naumiestis (on || an). Su šiomis ribomis lygiagrečiai eina ir žodžio galo tvirtapradžio *-en* > *-e* || *i* pietinė riba: Šiupyliai (e), Kuršėnai (e), Užventis (i), Karklėnai (e), Požerė (e), Laukuva e. || e), Kvedarna (e), Švėkšna (e) ir tvirtapradžio *-án* > *o* riba (Klykoliai, Akmenė, Alsėdžiai, Gargždai¹²). Su pastarosiomis ribomis bemaž lygiagrečiai eina ir tautosilabinio *n* išnykimo žodžio viduryje prieš *j*, *v*, *l*, *m*, *n*, *r*, *s*, *š*, *z*, *ž* riba (žr. § 7a).

c) Dounininkų balsiai *ē* (< *ei*), *ō* yra virtę dvibalsiais *ei*, *ou*, o ne kitokiais garsais (kaip aukštaičių *ie*, *uo* ar žemaičių dounininkų *i*, *u* greičiausiai dėl laužtinės priegaidės). Juk garsas, tariamas su laužtine priegaide, yra padalijamas į dvi dalis. Pirmoji garso su laužtine priegaide dalis yra ilgesnė, aiškesnė, o antroji (tariama krintančiu, silpnėjančiu balsu) ne taip ryški. Kaip tik toks tarimas ir sutampa su dounininkų dvibalsių *ei*, *ou* sandų tarimu: pirmieji šių dvibalsių sandai *e*, *o* yra aiškūs, o antrieji *i*, *u* (= *i*, *u*) yra lygūs redukuotiems balsiams ir kartu jie yra siauresni už pirmuosius šių dvibalsių sandus.

Kad laužtinė priegaidė yra prisidėjusi prie dounininkų dvibalsių *ei*, *ou* atsiradimo, rodo daugelis faktų.

1. Dounininkų laužtinės priegaidės lūžimas yra ryškiausias iš visų žemaičių tarmių, turinčių laužtinę priegaidę.

2. Laužtinė priegaidė dounininkų tarmėse yra pati dažniausia iš visų priegaidžių: su ja dažnesni yra skiemenys, kirčiuoti pagrindiniu-senoviniu kirčiu; laužtinę priegaidę dažniausia turi skiemenys, kirčiuoti nukeltiniu kirčiu, kuris yra labai dažnas (tik retais atvejais nukeltinis kirtis turi tęstinę priegaidę). Kadangi laužtinė priegaidė yra dažnesnė už tęstinę, tai, balsiams *ē*, *ō* su laužtine priegaide dvibalsėjant, turėjo dvibalsėti ir tie patys balsiai (kirčiuoti pagrindiniu-senoviniu kirčiu ir prieškirtiniuose skiemenyse), tariami su tęstine priegaide.

3. Panašus tvirtapradžių balsių *o*, *e* (< *ā*, *ē*) dvibalsėjimas turimas ir šiaurės varų aukštaičių tarmėse, kurių tvirtapradė priegaidė yra panaši į žemaičių laužtinę (arba ir iš tikrųjų yra laužtinė). Pavyzdžiui, viešvilėnų *bēkti* ~ *bēgti*, *lōva* ~ *lōva*, o

¹² B. Rokaitė, min. darb., p. 149.

apie Smalininkus toks virtimas yra apibendrintas ir tvirtapradziams ir tvirtagaliams $\bar{e}$, o , taip pat $o > o^u$ turimas ir lietuvių žvejų tarmėje Prūsuoše.

4. Šiaurės vakarų dūnininkų šiauriniams pakraščiais, kur laužtinė priegaidė nebesiskiria nuo dūnininkų laužtinės priegaidės, balsis $u' < \bar{o}$, tariamas su laužtine priegaide, yra išvirtęs $u\bar{u}$: $j\bar{u}c \sim j\bar{u}odas$, $\bar{u}ga \sim \bar{u}oga$, bet $j\bar{u}ks \sim ju\bar{o}kas$, $r\bar{u}ka \sim r\bar{u}ko$; visai taip pat čia yra išvirtęs ir tvirtapradis $u' < \bar{u}$: $\bar{l}\bar{u}pa \sim \bar{l}\bar{u}pa$, $\bar{s}\bar{u}t\bar{e} \sim \bar{s}\bar{i}\bar{u}ti$, bet $\bar{p}\bar{u}st\bar{e} \sim \bar{p}\bar{u}sti$, $\bar{t}\bar{u}p\bar{e} \sim \bar{t}\bar{u}p\bar{e}$.

5. Latvių kalbos augšzemniekų tarmėse taip pat, panašiai kaip žemaičių dūnininkų, turimi dvibalsiai ei , ou (su siauru pirmuoju sandu), kurie gali būti kilę arba iš $\bar{i}$, $\bar{u}$ (kurie šiose tarmėse tariami platokai), kilusių iš $\bar{e}$, $\bar{o}$, arba tiesiog iš $\bar{e}$, $\bar{o}$. Ne visose augšzemniekų tarmėse dvibalsiai ei , ou tariami tais pačiais atvejais, be to, ne visur ir jų tarimas yra vienodas. Vienur (Jaunroze, Apukalns, Alsviki, Alūksne, Zeltiņi, Lejasciemis, Gulbene, Auguliena, Lubāna, Latgale, Daudzese, Sēlpils, Sece, Sunākste, Vārnava, Ābeļi, Mēmele, Lielzalva, Susēja ir kt.) $\bar{i}$, $\bar{u}$ visais atvejais yra išvirtę į ei , ou , kitur (Sausnēja, Plāviņas, Ērgļi, Saikava, Lubeja) tiktai tvirtapradis $i (< \bar{i}$ ir $\bar{i})$ yra sudvibalsējies. Vienur i yra išvirtęs į ei (su siauru e), kitur — ij (tur būt = $i\bar{j}$, plg. minētā švdt $u\bar{u}$), $\bar{u}$ taip pat vienose vietose išvirtęs į ou (su siauru o), kitose — į yu , iu , eu^{13} .

Latvių augšzemniekų $\bar{i}$, $\bar{u}$ (ar $\bar{e}$, $\bar{o}$) dvibalsėjimas taip pat priklauso nuo priegaidės. Kuriose-ne-kuriose vietose to dvibalsėjimo priklausymas nuo priegaidės yra gana aiškus, nes tik su laužtine priegaide $\bar{i}$, $\bar{u}$ yra išvirtę į ei , ou . Pavyzdžiui, A. Abelē, remdamasi eksperimentiniais duomenimis, rašo: „Mazlaicēnē blakus acc. s. *seinu* „siēnu“ ir *sinu* „sienu“, blakus *oūga* ir *rūka* u.t. l. Pats par sevi ei , ou varētu būt atstīstījis no ie , uo vai nu ar $\bar{e}$ (Sal. $\bar{e} > ei$ tāmnieku izloksnēs), $\bar{o}$ jeb arī ar $\bar{i}$, $\bar{u}$ starpniecību. Ņemot vērā intonāciju (Grūti iedomāties, ka no kāpjoši intonēta ie , uo , pirmajam komponentam nezaudējot, varētu rasties $\bar{e}$, $\bar{o}$), jādomā, ka šē, tāpat kā citās kaimiņu augšzemnieku izloksnēs, no sākta gala bijis $\bar{i}$, $\bar{u}$, vienāga vai diftongizācija notikusi priekš vai pēc laužuma rašanās (ja pats laužums vecāks par augšzemnieku $\bar{i}$, $\bar{u} < ie$, uo).

No vienas puses, šē jāņem vērā tas, ka šiais augšzemnieku izloksnēs $\bar{i}$ un $\bar{u}$ ir drusku platākas un savā artikulācijā nenoteiktākas un nestabilākas (Ar to laikam izskaidrojama arī veta $\bar{i}$ un $\bar{u}$ diftongizācija šais izloksnēs) skaņas kā ležzemnieku $\bar{i}$, $\bar{u}$, no otras puses — ka netikai kāpjošās, bet mūsu izloksņu lielā daļā arī lautās intonācijas izruna savienota ar pastipru toņa kāpumu pirms laužuma iestāšanās (Lauzums man pazistamajās augšzemnieku izloksnēs mēdz būt patskaņa beigu daļā, apm. pēdējās trešdaļās sākumā). No Mazlaicenes man, diemžēl, šimbrīžam grafisku uzņēmumu vēl nav, bet Mazlaicenei diezgan tuvās Alūksnes intonāciju kurves rāda cauzmērā lielāku toņa kāpumu laužuma priekšā un mazāku kritumu laužuma iestāšanās nekā tas, piem., ir manā (Valmieras) izloksnē. Iespējams, ka Mazlaicēnē min. diftongizācijas norisināšanās laikmetā šādā vai tādā kārtā ir atstīstījis šai intonācijā stiprāks toņa kāpums nekā citās kaimiņu izloksnēs. Tādā ceļā varēja rasties zināma kvālitātes atšķirība starp nespriegto paplato patskaņa sākumu un spriegtāko vairāk sašaurināto beigu daļu. Sākumā tā varēja būt pāreja no plata $\bar{i}$ resp. u šaurākā, bet abu komponentu kvālitātes starpībai vēl palielinoties, varēja

¹³ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika (toliau Gr.), Rīgā, 1951, § 59.

rasties *ei, ou*. Kritoši intonētās zilbēs, kur tāds patskaņa beigu sašaurinājums nevairēja rasties *i, ū* palicis nemainīts¹⁴.

Bent dalyje augšzemniekų tarmių kalbamieji dvibalsiai *ei, ou* yra atsiradę XVI a. pradžioje¹⁵.

6. Kaip šiaurės vakarų aukštaičių tarmėse tvirtapradžiai *é, o* atskirose vietose yra išvirtę *ei, ou*, taip ir latvių lybiškose tarmėse (siauras) *è* kuriose-ne-kuriose vietose tam tikrais atvejais yra išvirtę į *ei*, pvz.: *mell < mēle, peīr < pēra, dzetr < dzēra, spētr < spēra*; kai kur (Dundanga, Ziņas) kartais ir *ē > ei*: *ķeid < ķēde*¹⁶.

Vadinasi, lietuvių ir latvių kalbų tarmių faktai sutartinai rodo, kad laužtinė priegaidė turi balsių (apyplačių) diftongizavimo galią.

Trumpai dounininkų *ei, ou* raidą iš *ē, ō* galima taip apibūdinti. Šiaurinėje dounininkų tarmių dalyje *an, en* vienbalsėdami virto ilgais *ō, ē*, kurie sutapo su senaisiais *ō, ē* ir pastaruosius (senuosius) pailgino iki ilgumo, didesnio už įprastinį. Tada, veikiant minėtajai laužtinės priegaidės balsių skaldomajai įtakai, balsiai *ē, ō* ėmė virsti dvibalsiais *ei, ou*. Šis dvibalsėjimas gerai derinosi su *ē, ō* siaurėjimo procesu, nes naujai atsiradusio dvibalsio antrasis sandas buvo siauresnis už pirmąjį, kuris, matyt, yra tų sudvibalsėjusių balsių (*ē, ō*) palikuonis. Vėliau *ē, ō > ei, ou* visame dounininkų plote.

Kuršių kalboje, bent vienoje jos tarmių dalyje, taip pat turėta *ou, ei* vietoj *uo, ie*. Gali būti, kad šiaurinėje žemaičių tarmių dalyje *ou, ei*, o ne kitoks *ō, ē* siaurėjimo variantas (kartu su *am, an, em, en > om, on, em, en*) ėmė rasti bent iš dalies ir kuršių kalbos įtakoje. Gal būt, ir kuršių kalboje *ou, ei* atsirado tuo pat metu, kai vienbalsėjo *an, en, in, un* ir balsiai iš *an, en* toliau siaurėjo, o kirčiavimas kuršių kalboje

¹⁴ „Mazlaicėnėje greta acc. s. *seīnu* „sienu“ yra *sīnu* „sienu“, greta *oūga* yra *rūka* ir tt. Dvibalsiai *ei, ou* galėtų būti savaime išriedėję iš *ie, uo* arba iš *ē* (plg. *ē > ei* tomininkų tarmėse.—Autorės pastaba išnašoje.—V. G.), *ō* arba taip pat per *i, ū* tarpinį laipsnį. Turint galvoje p̄legaidę, reikia manyti, kad čia, kaip ir kitose gretimose augšzemniekų tarmėse, iš tikrųjų yra buvę *i, ū*, vis tiek ar diftongizacija yra įvykusi prieš, ar po lūžimo atsiradimo (jei pats lūžimas senesnis už augšzemniekų *i, ū < ie, uo*).

Iš vienos pusės čia reikia atkreipti akis į tai, kad šiose augšzemniekų tarmėse *i* ir *ū* yra truputį platesni ir savo artikuliacija nepastovesni ir nestabilesni garsai kaip ležzemniekų *i, ū*, iš kitos pusės—kad ne tiktai kylančiosios (kąpjošas), bet šiose tarmėse didžiąja dalimi ir laužtinės priegaidės tarimas susijęs su stiproku tono pakilimu prieš lūžimo pradžią. (Lūžimas man pažįstamose augšzemniekų tarmėse paprastai būna balsio pabaigos dalyje, maždaug paskutinio trečdalyo pradžioje.—Autorės pastaba išnašoje.—V. G.). Nuo Mazlaicėnės šiuo metu grafiško vaizdo, deja, dar neturiu, bet Mazlaicėnei gana artimos Alūksnės priegaidžių kreivės rodo vidutiniškai didesnį tono kilimą prieš lūžimą ir mažesnį kritimą prasidedant lūžimui, negu tai yra mano (Valmieros) tarmėje. Tur būt, Mazlaicėnėje minėtos diftongizacijos atsiradimo metu koku nors būdu yra išsirutulioję šioje priegaidėje stipresnis tono kilimas negu kitose gretimose tarmėse. Tokiu būdu galėjo atsirasti tam tikras kokybinis skirtumas tarp neįtempto platakio balsio pradžios ir įtemptesnės daugiau susiaurintos pabaigos dalies. Pradžioje tai galėjo būti perėjimas nuo plataus *i* resp. *u* į siaurumą (siauresnį balsį), o abiejų komponentų kokybės skirtumui didėjant, galėjo rasti *ei, ou*. Tvirtapradžiškai (kritoši) kirčiuotuose skiemenyse, kur toks balsio pabaigos susiaurėjimas negalėjo rasti, *i, ū* paliko nepakitę“. (A. A b e l e, Daži sūkumi izlokšų vokalizmā.—Filologijas materiāli, Profesoram J. Endzelinam sešdemintajā dzimšanas dienā veltīts rakstu krājums, Rīgā, 1933, lp. 60—61).

¹⁵ K. Būga, Lietuvių įsikūrimas šių dienų Lietuvoje.—Tauta ir žodis, t. II, Kaunas, 1924, p. 18; J. Endzelins, Gr., § 59.

¹⁶ J. Endzelins, Gr., § 59.

yra buvęs panašus kaip ir žemaičių tarmėje. Tada į dūnininkų tarmę *ou*, *ei* būtų atėję iš kuršių kalbos tokiu pat keliu kaip ir tautosilabinio *n* nykimas (kartu ir dvigarsių *am*, *an*, *em*, *en* virtimu) ir kiti fonetiniai pakitimai.

§ 9. Dūnininkų *i*, *u* < *ē*, *ō* jau bus buvę prieš dvigarsių *am*, *an*, *em*, *en* pirmojo sando susiaurėjimą (šiaurinėje dalyje), nes į dūnininkus dvigarsių pakitimo banga, žinoma, yra atėjusi gerokai vėliau, tur būt, apie XVII a. pradžią ar XVI pabaigą (žr. § 19, 20 c). Dūnininkų *i*, *u* < *ē*, *ō* jau yra buvę apie XVI a. vidurį. Balsiai *ē*, *ō* dūnininkų tarmėje bus išvirtę į *i*, *u* siaurėjimo keliu. Tokią pereinamąją *ē*, *ō* virtimo į *i*, *u* stadiją turime ir šiomis dienomis pietinėje donininkų tarmės dalyje, dūnininkų tarmės paribiais (Pėžaičiai, Saugos, Ramučiai). Čia balsiai *e*, *o* tariami labai siaurai, kartais sunku ir atskirti, ar tai yra *ē*, *ō*, ar *i*, *u*. Saugose jau šalia perdėm siaurų *ē*, *ō* sutinkami ir tikri *i*, *u*¹⁷. Visoje pietinėje donininkų tarmės dalyje *i*, *u* < *ē*, *ō* dažniau sutinkami žodžio gale. Čia dėsningsai naudininkų galūnių *ē*, *ō* yra virtę *i*, *u*, pvz.: *krāiku* ~ *kraikuo* 'kraikui', *māni* ~ *mānie* 'man' (Ramučiai)¹⁸, *sārguo* ~ *sārguo* 'sargui', *skilvu* ~ *skilviuo* 'skilviui', *āmžu* ~ *āmžiuo* 'amžiui', *kārtu* ~ *kārtuo* 'kartui', *pėrm'oju* ~ *pirmojuo* 'pirmajam', *māni* ~ *mānie* 'man' (Sakūčiai)¹⁹, *rāktu* ~ *rāktuo* 'raktui', *lēg'oñu* ~ *ligoniuo* 'ligoniui', *šūñu* ~ *šūniuo* 'šuniui' (Saugos)²⁰. Taip pat ir kitais atvejais dažniau *u*, *i* < *ō*, *ē* sutinkami galūnėse, pvz.: *su tū* ~ *su tuō*, *paakū* ~ *paakiuō* 'paikiui', *anī* ~ *aniē* 'jie' (Sakūčiai), *ankstī* ~ *ankstiē*, *k'okī* ~ *kokiē*, *vėlū* ~ *vėluoja*, *pi'simenūs* ~ *pysimenuos* 'prisimenu', *apsiži'gūsu* ~ *apsižygiūsio* 'apsidirbsiu namų darbus', *sēsū* ~ *sesuō*, *tī* ~ *tiē* (Saugos), tačiau, kaip minėta, Saugose *u*, *i* < *ō*, *ē* dažni ir žodžio viduryje, pvz.: *jū-k'es* ~ *juōkēsī*, *ju'dās* ~ *juodaīs*, *ūgas* ~ *uogos*, *dī'nū* ~ *dienū*, *sīna* ~ *sīna*, *vīta* ~ *vīta*, šalia *kōsa* ~ *kuosa*, *dēnā* ~ *dienā*, *pētū* ~ *piētū* ir t. t. Pasitaiko *i*, *u* < *ē*, *ō* žodžio viduryje ir Sakūčiuose, pvz.: *skīdas* ~ *skiedasi* 'skiriasi', *i'sk'oñ* ~ *ieškōti*, *dri'zūte* ~ *driežūčiai* 'driežiukai'.

Vadinasi, dūnininkavimo ir dūnininkavimo bangos, pasiekusios donininkus, negalėjo persiristi per to meto valstybės sieną, tačiau ir donininkų tarmėje turimi tie patys balsių *ē*, *ō* kitimo atvejai, tiktai tas kitimas čia yra pačioje užuomazgoje. Šiaurinėje donininkų dalyje, kur yra tos pačios sąlygos, kaip ir dūnininkų protarmėje (sutapo senieji *ō*, *ē* su *ō*, *ē* < *an*, *en*), turimas didesnis šių balsių pailgėjimas, o tai yra pirmas žingsnis į dvibalsėjimą, pietinėje donininkų tarmės dalyje nėra *an*, *en* virtimo į *ē*, *ō* (žr. § 2 e), todėl *ō*, *ē* virsta *u*, *i*.

§ 10. Kaip šiaurinėje, taip ir pietinėje donininkų tarmės ploto dalyje *ā*, *ē* yra išvirtę diftongoidais *uo*, *ie*, vadinasi, čia šių balsių dvibalsėjimo procesas dar nėra pasibaigęs. Greičiausiai tokiai *ā*, *ē* dvibalsėjimo stadijai esant dūnininkų ir dūnininkų tarmėse, prasidėjo ilgųjų *ē*, *ō* kitimas į *el*, *ou* ir *i*, *u*. Vadinasi, prie *ē*, *ō* raidos

¹⁷ Be straipsnio autoriaus, tokį *ē*, *ō* tarimą pietinių donininkų plote yra girdėję ir Lietuvos TSR Mokslų akademijos Lietuvių kalbos ir literatūros instituto Kalbos istorijos ir dialektologijos sektoriaus bendradarbiai, pavyzdžiui, V. Vitkauskas rašo: „Tas pats žmogus čia sako *dōna*, čia *dūna*“, žr. Lietuvos TSR Mokslų akademijos Lietuvių kalbos ir literatūros instituto Kalbos istorijos ir dialektologijos sektoriaus Lietuvių kalbos atlaso medžiaga, punkto Nr. 318, tekstų 1 sąs.

¹⁸ Ten pat, punkto nr. 354, tyrė D. Gargasaitė.

¹⁹ Ten pat, punkto nr. 317, tyrė A. Jonaitytė.

²⁰ Ten pat, punkto nr. 318, tyrė V. Vitkauskas.

dounininkų ir dūnininkų tarmėse bus prisidėjęs ir δ , $\bar{\epsilon}$ sutapimo su $\bar{a}$, $\bar{e}$ (dėl pasta-
rųjų siaurėjimo) pavojus.

Vidurinėje donininkų tarmės dalyje (apie Priekulę) senieji $\bar{\epsilon}$, $\bar{o}$ vis dėlto yra su-
tapę su $\bar{e}$, $\bar{a}$. Dabar čia visiškai vienodai tariama *dōtę* ir *lōva*, *pēns* ir *dētę*. Priekuliškių
 $\bar{e}$, o yra kiek siauresni, negu kapsų $\bar{e}$, $o < \bar{e}$, $\bar{a}$.

Kadangi vidurinėje donininkų tarmės dalyje $\bar{e}$, $o < \bar{e}$, $\bar{a}$, sutapo su senaisiais $\bar{\epsilon}$,
 $\bar{o}$, tai senųjų balsių $\bar{o}$, $\bar{\epsilon}$ kitimas turėjo būti sulaukytas, todėl vidurinėje donininkų
tarmės dalyje jokių dūnininkavimo užuomazgų nėra.

§ 11. Dounininkavimas donininkus yra pasiekęs iš šiaurės, o dūnininkavimas pie-
tinę donininkų dalį bus pasiekęs iš pietų, todėl šiose donininkų ploto vietose ir yra
jaučiamos atitinkamai donininkų ir dūnininkų ypatybių formavimosi užuomazgos.
Kaip tik šiaurinėje ir pietinėje donininkų ploto dalyje $\bar{o}$, $\bar{\epsilon}$ yra kiek pakitę ir išvengę
sutapimo su $\bar{a}$, $\bar{e}$. Vidurinės donininkų dalies dūnininkavimo ir dounininkavimo ban-
gos bus nespėjusios pasiekti iki $\bar{a}$, $\bar{e}$ susiaurėjimo ir sutapimo su senaisiais $\bar{o}$, $\bar{\epsilon}$. Vadi-
nasi, vidurinės donininkų tarmės $\bar{o}$, $\bar{\epsilon}$ ir $\bar{a}$, $\bar{e}$ sutapimo plotas yra dūnininkavimo ir dou-
nininkavimo bangų pakraščiuose. Toks sutapimas kalbos raidoje yra įprastas. Dau-
geliu atvejų, kur baigiasi viena banga, kur yra kraštinė tos bangos linija, paprastai
turimas dviejų ypatybių sutapimas į vieną, ir tas sutapimas yra nebūdingas visam
kitam turimosios ypatybės išplitimo plotui. Pavyzdžiui:

a) Kur baigiasi dvigarsių *am, an, em, en > om, on, em, en* plotas žemaičių tarmių
pietryčiuose, turimas *am, an, em, en* ir *um, un, im, in* sutapimas. Apie Tenenius,
Pajūrį, Šilalę šie dvigarsiai yra vienodai išvirtę į *om, on, em, en* (čia $\bar{e}$, $\bar{o}$ nedaug be-
siskiria nuo $\bar{i}$, $\bar{u}$): *sōmtēs ~ sām̃tis* ir *stōmtę ~ stūmti*, *pōntēs ~ pāntis*, *rōnks ~ rūngas*,
pēmpē ~ pēmpē ir *aprēmte ~ aprimti*, *skēnda ~ skendo* ir *lēnkte ~ liñkti*; apie Upyną,
Girdiškę (Skautvilės raj.), Šaukėnus, Užventį, Kuršėnus – į *um, un, im, in*: *ruñkā*
~ rankā ir *suñkūs ~ sunkūs*, *kuñps ~ kañpas* ir *truñps ~ truñpas*, *diñgi ~ deñgē*
ir *liñda ~ liñdo*, *tjñpi ~ tēmpē*, *šjñc ~ šjmtas*.

Vadinasi, dvigarsių virtimo ploto pakraščiais, atėjus *am, an, em, en* virtimo ban-
gai, $\bar{i}$, $\bar{u}$ jau bus buvę vienodai paplatėję (ir dvigarsiuose *im, in, um, un*), todėl ir jų
pakitimas visur turėjo būti vienodas. Kadangi *am, an, em, en* pirmieji sandai turėjo
sutapti su $\bar{i}$, $\bar{u}$, tai dvigarsių *am, an, em, en* ir *um, un, im, in* sutapimas buvo ne-
išvengiamas. Šių abiejų dvigarsių ($a, e + m, n$ ir $i, u + m, n$) sutapimas bus stabdęs
tolesnį *am, an, em, en* kitimo plitimą.

b) Rytų aukštaičių pontininkų yra sutapę *an > o* ir $\bar{a} > o$: *žōšš ~ žqsis* ir *lōps ~*
lōpas. Dvigarsio *an* virtimas į o , į pontininkų tarmę yra atėjęs iš rytų, o $\bar{a}$ virtimas į
 o – iš vakarų. Pontininkų plote šių garsų kitimo bangos ir bus susidūrusios. Čia $\bar{a}$
virtimo banga į o bus užklupusi *an* vienbalsėjimo ir pirmojo sando siaurinimo pro-
ceso stadiją $\bar{o}$, todėl $o < \bar{a}$ ir $o < an$ turėjo sutapti. Toliau į rytus, puntininkų ir dzūkų
plote, $\bar{a}$ virsdamas o jau bus radęs *an* išvirtusį į u .

c) Senųjų $\bar{o}$, $\bar{\epsilon}$ dvibalsėjimas ($> uo, ie$) ir $\bar{a}$, $\bar{e} > o$, $\bar{e}$ eję netolygiai. Šių
bangų susikryžiuojimas irgi yra daugelyje vietų baigęsis sutapimu. Šiaurės va-
karų aukštaičių vidurinėje dalyje (apie Šiluvą, Tyrulius, Pakapę) vienodai ir $\bar{o}$, $\bar{\epsilon}$
 $> uo, ie$ ir $\bar{a}$, $\bar{e} > uo, ie$: *duof* ir *luova*, *diēna* ir *dief*. Toks pat sutapimas turimas ir

pietinėse šiaurinių vakarų aukštaičių tarmėse²¹, kur $\bar{a}$, $\bar{e}$ siaurėdami nėra virtę o^u , e^i (Smalininkai, Viešvilė, Žvejų tarmė Prūsijoje)²².

5. Ilgųjų $\bar{a}$, $\bar{e}$ susiaurėjimas

§ 12. Žemaičių domininkų tarmėje ilgasis $\bar{a}$ yra siaurėjęs, virtęs į o (vidurinėje dalyje, apie Priekulę) ar uo (pietinėje ir šiaurinėje dalyje) vėliau negu kitose žemaičių tarmėse. Vėlesnį domininkų tarmės $\bar{a}$ siaurėjimą rodo šie faktai:

a) Dar ir šiuo metu apie Klaipėdą $\bar{a}$ siaurėjimas nėra pasibaigęs, čia $\bar{a}$ tariamas su o atspalviu ($\bar{a}$).

b) Šiaurinėje domininkų tarmės dalyje $\bar{a}$ yra pradėjęs siaurėti po $ai > \bar{a}$ žodžio gale. Sutapę $\bar{a}$ ir $\bar{a} < ai$ tolesnėje raidoje yra vienodai pasikeitę į uo , pvz.: $v^u\acute{o}ki^i-tu \sim v^u\acute{o}kie\acute{c}iu$, $dr^u\acute{o}b\acute{e}n\acute{e} \sim drobiniai$ 'marškiniai', $\acute{s}ak^u\acute{o}s \sim \acute{s}ak\acute{o}s$; $k\acute{a}ur^u\acute{o} \sim ki\acute{a}urai$, $mat^u\acute{o} \sim mat\acute{a}i$, $sliv^u\acute{o} \sim sl\acute{y}vai$ (Jakai, Klaipėdos raj.), $p^u\acute{o} t^u\acute{o} r\acute{a}nk^u\acute{o} \sim po\ tai\ r\acute{a}nkai$, $ber\acute{z}\acute{o}k^u\acute{o} \sim ber\acute{z}\acute{u}kai$, $g\acute{e}r^u\acute{o} \sim gera\acute{i}$, $kr\acute{u}m^u\acute{o} \sim kr\acute{u}mai$, $r\acute{u}t^u\acute{o} \sim r\acute{u}tai$ 'rutos' (Budrikai, Klaipėdos raj.), $pl\acute{a}t\acute{e} l\acute{a}uk^u\acute{o} \sim plati$ 'platūs' *laukai*, $r\acute{a}g^u\acute{o} \sim raga\acute{i}$, $pi^i\acute{l}\acute{o}k^u\acute{o} \sim pyl\acute{u}kai$ 'ančiukai', $n\acute{a}g^u\acute{o} \sim naga\acute{i}$, $p\acute{e}r\acute{s}t^u\acute{o} \sim pi\acute{r}\acute{s}tai$, $d\acute{e}rb\ g\acute{e}r^u\acute{o} \sim dirba\ gera\acute{i}$, $\acute{a}uk\acute{s}t^u\acute{o} \sim auk\acute{s}tai$, $\acute{z}\acute{e}m^u\acute{o} l\acute{e}k \sim \acute{z}ema\acute{i} l\acute{e}ka$ 'lekia', $k\acute{e}t^u\acute{o} \sim kiet\acute{a}i$, $k\acute{a}n sak^u\acute{o} \sim k\acute{a} sak\acute{a}i$, $ar\ t\acute{o} ne\acute{z}\acute{e}n^u\acute{o} \sim ar\ tu\ ne\acute{z}in\acute{a}i$, $kan\ t\acute{o} v\acute{a}k\acute{a}r\ v\acute{e}sa\ d\acute{e}n^a\ d\acute{e}rb^u\acute{o} \sim k\acute{a} tu\ v\acute{a}k\acute{a}r\ vis\acute{a}\ di\acute{e}n\acute{a}\ dirbai$ (Plikiai, Klaipėdos raj.)²³, $ikr^u\acute{o} \sim ikrai$ 'blauzdos raumuo', $kat\acute{e}n\acute{o}k^u\acute{o} \sim kat\acute{e}n\acute{u}kai$, $ve\acute{z}\acute{e}m^u\acute{o} \sim ve\acute{z}imai$, $v\acute{e}\acute{s}\acute{s}\acute{o}k^u\acute{o} \sim vi\acute{s}\acute{c}i\acute{u}kai$, $t^u\acute{o} sen^u\acute{o} m^u\acute{o}dr\acute{e}\acute{s}k^u\acute{o} \sim t\acute{a}i\ send\acute{i} m\acute{o}tri\acute{s}kai$, $j\acute{o}d^u\acute{o} p\acute{e}l\acute{k} \sim juoda\acute{i} pilkas$ (Kalotė); apie Karklę, Žargę $\bar{a}$ ($< ai$) kartu su senuoju $\bar{a}$ yra pakitęs į $\acute{a}$ ir žodžio gale, ir viduryje, pvz.: $v\acute{a}k\acute{a} \sim vaik\acute{a}i$, $v\acute{a}ks \sim vaikas$. Balsis $\acute{a} < \bar{a}$ (ir $\bar{a} < ai$), be abejo, yra pereinamosios raidos laipsnis į kitų šiaurinių domininkų uo , o pastarasis taip pat yra pereinamasis laipsnis į domininkų ir dūnininkų uo ($< \bar{a}$). Vadinasi, senasis ilgasis $\bar{a}$ žemaičių tarmėse bus virtęs į dvibalsį uo tokiu keliu $\bar{a} > \acute{a} > uo > uo$. Tačiau vidurinėje domininkų tarmės dalyje, kur senasis $\bar{a}$ iki $\bar{a}$ siaurėjimo nė kiek nėra buvęs pakitęs dūnininkavimo ar dūnininkavimo linkme (žr. § 11), ilgasis $\bar{a}$, tur būt, per $\acute{a}$ ($\acute{a}$) yra sutapęs su senuoju $\bar{a}$. Greičiausiai nėra didelio laiko skirtumo tarp ilgojo $\bar{a}$ dvibalsėjimo ir $\acute{a}$, $\acute{e} > ou$, $\acute{e}i \parallel u$, i^i dūnininkų ir dūnininkų tarmėse²⁴.

§ 13. a) Balsiai $\bar{a}$, $\bar{e}$ anksčiausiai yra susiaurėję vakarinėje lietuvių kalbos ploto dalyje, kur lietuviai susisiekė su prūsais²⁵. Balsių $\bar{a}$, $\bar{e}$ siaurėjimo banga iš čia yra plitusi į rytus ir šiaurę. Klaipėdos apylinkės tuo metu (apie XIV a) buvo daugiau ar mažiau izoliuotos ne tik nuo kito žemaičių ploto, bet ir nuo vakarinių lietuvių, nes Klaipėdą tada valdė Livonijos ordinas. Be to, klaipėdiškių tarmę yra veikusi ir latvių kalbos, iki šiol išlaikiusios ilgąjį $\bar{a}$, įtaka. Tos aplinkybės ir bus nulėmusios ilgesnį $\bar{a}$ nesusiaurėjimą domininkų tarmėje. Į domininkų tarmę $\bar{a}$, $\bar{e}$ siaurėjimas, matyt, yra įsiveržęs iš pietų. Tai rodytų ir minėtasis ilgesnis $\bar{a}$ išilaikymas šiaurinėje domininkų dalyje.

²¹ Žr. VI. Grinaveckis, Keli lietuvių kalbos tarmių fonetinių ypatybių istorijos klausimai (toliau – Keli fonet. klausimai). – Kalbotyra, t. III, Vilnius, 1961, p. 118.

²² Žr. E. Grinaveckienė, LKK, t. V, p. 162, 163; J. Gerullis ir Ch. Stan-g'as, Lietuvių žvejų tarmė Prūsijoje, Kaunas, 1933, p. 6 ir kt.

²³ Žr. D. Gargasaitė, Plikių tarmės žodžio galo dvibalsis ai . – Lietuvių kalbotyros klausimai, t. III, Vilnius, 1960, p. 87–89.

²⁴ Žr. Keli fonet. klausimai, p. 119, 120.

²⁵ Ten pat, p. 118.

b) Kad ir labiau į pietus esančiose donininkų tarmės vietose $\bar{a}$, $\bar{e}$ yra susiaurėję, palyginti, neseniai rodo $\bar{a}$, $\bar{e} > a$, e antriniuose dvigarsiuose, pvz.: *važėvam ~ važiāvom, nupīnem ~ nupŷnēm* (Ramučiai, Šilutės raj.). Šių pavyzdžių galiniai dvigarsiai *am*, *em* $< \bar{a} + m$, $\bar{e} + m$ rodo, kad išnykus galiniam balsiui ir susidarius antriniam dvigarsiu, ilgieji $\bar{a}$, $\bar{e}$ dar nebuvo susiaurėję, nes siauri balsiai trumpėdami nebebūtų virtę a , e . Tuo tarpu kitų žemaičių šiuo atveju turime $\bar{a}$, $\bar{e}$ susiaurėjusius: *auguom ~ augom, nešiem ~ nešēm*. Apie Raseinius, kur antrinių dvigarsių pirmasis sandas yra sutrumpėjęs, *uo*, *ie* ($< \bar{a}$, $\bar{e}$) $> u$, i : *sākum ~ sākom, nēšim ~ nēšēm*.

c) Vėlesnį $\bar{a}$, $\bar{e}$ donininkų tarmėje siaurėjimo laiką rodo ir trumpųjų kirčiuotų a , e išlikimas trumpų žodžio viduryje, pvz.: *pāti ~ pātī, nēšē ~ nēšē*. Trumpieji a , e lietuvių kalboje su kirčiu galėjo pailgėti tik po ilgųjų $\bar{a}$, $\bar{e}$ susiaurėjimo, kitaip ir jie būtų kartu su ilgiaisiais susiaurėję. Tą patvirtina ir latvių kalbos faktai: čia išlikę ilgieji $\bar{a}$, $\bar{e}$, todėl trumpieji a , e nepailgėjo. Žemaičių dūnininkų ir dounininkų kirčiuoti a , e žodžio viduryje yra pailgėję ir tais atvejais, kai literatūrinėje kalboje jie yra trumpi, pvz.: *rāstē ~ rāsti, vēstē ~ vēsti, pāmetē ~ pāmetē, ātnešē ~ ātnešē, prāvedē ~ prāvedē, gerēsneš ~ gerēsnis, tāva ~ tāvo*, tik pietryčių žemaičių ir pietinių šiaurės vakarų dūnininkų pakraščių (Kaltinėnai, Šilalė, Teneniai, Ž. Naumiestis) kirčiuoti a , e žodžio viduryje tariami trumpai tais atvejais kaip ir literatūrinėje kalboje. Matyt, vienodas kirčiuotų a , e pailgėjimas dounininkų ir šiaurinių dūnininkų tarmėse rodo, kad čia tas pailgėjimas yra vėlesnis, atsiradęs po kirčio atkėlimo iš galūnės į žodžio vidurį ar pradžią tose formose, kur literatūrinėje kalboje šiuo metu a , e kirčiuoti žodžio viduryje yra ilgi.

Pietryčių žemaičių, kaip ir vakarų aukštaičių ir vakarų džukų, kirčiuoti a , e turi būti pailgėję seniau, prieš kirčio atkėlimą iš galūnės minėtose formose. Tai dar kartą patvirtina, kad šių tarmių $\bar{a}$, $\bar{e}$ siaurėjimas yra senesnis.

Kad dar XVII a. ilgasis $\bar{a}$ donininkų tarmėje yra buvęs didesniame plote išlikęs nesusiaurėjęs sužinome iš šių D. Kleino gramatikos (1653) žodžių: „Antroji a yra žinomiausia Klaipėdos krašto tarmei, kurioje vietoj *ponas* sako *panas*, vietoj *žodis* – *žadis*, vietoj *fzlowinti* – *fzlawinti*“²⁶.

„Klaipėdiškiai, panašiai kaip ir latviai, linę kalbą minkštinti. Nę tik kilmininkuose, bet ir kitur jie vartoja a vietoj o , pvz., *žadis* – vietoj *žodis*, *Jakubs* – vietoj *Jokubs*, *fzlawin* – vietoj *fzlowin*, *fadin* – vietoj *fodin*“²⁷.

§ 14. Kad žemaičių dūnininkų ir dounininkų ilgojo $\bar{a}$ siaurėjimas yra senesnis, rodo ir tai, jog $\bar{a} < ai$ niekur minėtose tarmėse nėra virtęs į *uo*, vadinasi, dvibalsio *ai* vienbalsėjimo metu ilgasis $\bar{a}$ jau bus buvęs pasiaurėjęs ar net sudvibalsėjęs į *uo*. O dvibalsių *ai*, *ei* vienbalsėjimas bent šiaurės vakarų dūnininkų tarmėse negali būti vėlesnis už donininkų *ai*, *ei* vienbalsėjimą. Šiaurės vakarų dūnininkų *ai*, *ei* žodžio viduryje yra suvienbalsėję dėsningai (išimtį sudaro tik keli žodžiai)²⁸, o dėsnio nusišlovėjimas rodo, kad šis reiškinys negali būti visai naujas. Donininkų tarmėje žodžio viduryje *ai*, *ei* dažniausiai yra suvienbalsėję, ypač vidurinėje dalyje, prisišliėjusioje prie šiaurės vakarų dūnininkų, tačiau daug daugiau, negu šiaurės vakarų dūnininkų yra pavyzdžių, kur *ai*, *ei* yra išlikę nesuvienbalsėję. Dounininkų tarmėse, einant į

²⁶ Žr. Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, Vilnius, 1957, p. 418.

²⁷ Žr. ten pat, p. 428.

²⁸ Žr. Švdt, § 137 b.

šiaurę nuo dūnininkų dvibalsių *ai, ei* vienbalsėjimas žodžio viduryje pamažu nyksta, kol šiauriniams pakraščiams (Mažeikiai, Laižuva, Tirkšliai, Leckavas, Žemalė, Židikai, Ylakiai, Skuodas, Lenkimai, Darbėnai, Kretinga) tas vienbalsėjimas beturimas tik keliuose žodžiuose (*vāks ~ valkas, rēk ~ relka* 'reikia', *vāksčūote ~ vāikščioti*). Sprendžiant iš dvibalsių *ai, ei* vienbalsėjimo dėsnio nusistovėjimo, šių dvibalsių vienbalsėjimo paplitimo žemaičių tarmių plote, reikia galvoti, kad *ai, ei* anksčiausia yra pradėję vienbalsėti šiaurės vakarų dūnininkuose, ypač vakarinėje ploto dalyje (Kvėdarna, Pajūralis, Švėkšna, Gardamas), kur tas vienbalsėjimas ir šiuo metu yra geriausiai išlaikytas.

Ilgojo *ā* siaurėjimas per dūnininkų ir dounininkų plotą yra ėjęs iš pietų į šiaurę. Tai gali rodyti ir *ā* skirtingas pakitimas proklitiniuose žodeliuose dounininkų tarmės plote. Dūnininkų paribiais ir apie dounininkų vidurį (Žarėnai, Lauko Soda, Eigirdžiai, Tryškiai, Telšiai, Lieplaukė, Paukštakiai) prielinksniai *po, pro* tariami *pø, pro* (< *puo, pruo* < **pā, *prā*), o šiaurėje (Klykoliai, Laižuva, Mažeikiai, Tirkšliai, Žemalė, Leckavas) – *pa, pra* (< **pā, *prā*). Vadinasi, proklitikų ilgųjų balsių trumpėjimo metu pietiniuose dounininkuose *ā* jau buvo išvirtęs į *uo*, o šiauriniuose – dar ne.

Taigi *ā* siaurėjimas visus dūnininkus ir dounininkus turėjo pereiti prieš *ai > ā* ir žodžio pradžioje, ir žodžio gale.

Dūnininkų ir dounininkų ankstesnį *ā, ē* siaurėjimą, tur būt, rodo ir visiškas šių balsių sudvibalsėjimas, išvirtimas į *uo, ie*, o dounininkų tarmėje (pietinėje ir šiaurinėje jos dalyje, kur *ā* yra dvibalsėjęs) pirmasis dvibalsio sandas yra neryškus, pvz.: *m^uōku^u ~ móku* (Kalotė, Plikiai, Jakai, Žardė, Dauparai, Divilai, Saugos, Ramučiai, Sakučiai, Kintai).

6. Trumpųjų *i, u* plėtėjimas

§ 15. a) Dvigarsiai *an, en*, virsdami balsiais, nors ir turėjo išvengti sutapimo su ilgaisiais *ā, ē*, bet naujų balsių nesuformavo, o sutapo su siauraisiais balsiais: arba su *ū, i* (rytų aukštaičių pūntininkų ir dzūkų), arba su senaisiais *ō, ē* (< *ei*) (latvių ir žemaičių).

b) Dvigarsių *am, an, em, en* pirmieji sandai siaurėdami turėjo sutapti su siaurais trumpaisiais balsiais. Visose lietuvių kalbos tarmėse jie yra sutapę su trumpaisiais *u, i*.

§ 16. a) Žemaičių tarmėse trumpieji *i, u* yra pradėję plėtėti šiaurinėje ploto dalyje²⁹. Vadinasi, jų plėtėjimas yra atėjęs iš tos pačios pusės kaip ir dvigarsių pakitimas. Prieš dvigarsių pakitimą greičiausiai ir žemaičių tarmių šiaurinėje dalyje šie balsiai buvo tokio platumo kaip dabar pietryčių žemaičių – *i, u*. Dvigarsių *am, an, em, en* pirmasis sandas, [siaurėdamas iš karto, be abejo, nesusiaurėjo iki *i, u*, buvo platesnis – *ę, ų*. Paprastai tarmių dvigarsių atskiri sandai nėra visai nauji balsiai, nesantys kalbos balsių sistemoje, jie gali būti tik balsių (fonemų) sistemos variantai. Taigi pakitusių dvigarsių *am, an, em, en > om, on, em, en* pirmieji sandai turėjo būti prigretinti prie artimiausių balsių, prie *i, u*. Kadangi *i, u* žemaičių tarmėje ėjo plėtėjimo keliu, tai naujai atsiradę dvigarsių *am, an, em, en*

²⁹ Žr. Lkt, p. 37, 38.

pirmieji sandai bus pagreitinę *i, u* platėjimą, priartindami *i, u* prie *ę, o, t. y.* šių garsų (dvigarsių *om, on, em, en* pirmųjų sandų ir *i, u*) tarimas turėjo suvienodėti *i, u* platėjimo naudai.

b) Kadangi kirčiuotų dvigarsių pirmieji sandai ilgėjo, tai susidarė dirva ilgėti ir kirčiuotiesiems *ę, o < i, u*. Todėl suprantama, kodėl kaip tik šiaurinėje dounininkų tarmės dalyje kirčiuotieji *ę, o* yra labiau pailgėję: čia dvigarsiai *am, an, em, en* anksčiau virto *om, on, em, en*, todėl anksčiau *i, u > o, e*, anksčiau jie pradėjo ir ilgėti.

Tose žemaičių tarmėse, kur dvigarsiai *am, an, em, en* pirmojo sando nėra siaurinę, ten ir *i, u* nėra pailgėję.

c) Kirčiuotų balsių *ę, o* ilgėjimą yra sąlygoję ir kiti dalykai. Tik šiaurės vakarų ir šiaurės rytų dounininkų kampuose (žr. § 7) *ō, ē < an, en* yra suspėję sutapti su senaisiais *ō, ē* ir virsti dvibalsiais *ou, ei*. Dvigarsių *an, en* vienbalsėjimas slinkęs iš šiaurės į pietus žemaičių tarmėje, matyt, yra pamažu, o *ō, ē > ou, ei* daug greičiau apėmė dounininkų plotą, ir naujai atsiradę *o, e < on, en < an, en* (Kretinga, Kartena, Gargždai, Veiviržėnai, Endriejavas, Kuliai, Stalgėnai, Žlibinai, Plungė, Šateikiai, Ž. Kalvarija, Seda, Renava, Žemalė, Židikai, Pikeliai, Leckavas, Mažeikiai, Tirkšliai, Pievėnai, Nevarėnai, Laižuva) jau rodo senuosius *ō, ē* sudvibalsėjusius į *ou, ei*, todėl naujieji balsiai *ē, ō < on, en < an, en* turėjo prisiderinti prie *ę, o < i, u*. Kadangi kirčiuoti *ę, o < i, u* ilgėjo (bet dar nebuvo ilgi), o *ē, ō < on, en < an, en* buvo ilgi, tai jie bus padėję kirčiuotiesiems *ę, o < i, u* greičiau pailgėti. Šiuo metu tame plote, kur turime *ę, o < on, en < an, en*, ten ir *ę, o < i, u* yra tariami ilgai, pvz.: *bōva ~ būvo, lōpa ~ lūpo, šōva ~ siūvo, vēsas ~ visas, žēlas ~ žilos* (Leckavas, Žemalė, Mažeikiai, Tirkšliai, Laižuva, Pievėnai, Seda, Ž. Kalvarija, Plungė, Stalgėnai, Gargždai, Endriejavas, Veiviržėnai), išskyrus patį vakarinį to ploto pakraštį apie Kretingą, kur kirčiuoti *ę, o < i, u* yra pusilgiai: *krē.ta ~ krito, pō.va ~ pūvo*. Ir šiaurės vakarų dūnininkų vakariniame pakraštyje (Švėkšna, Gardamas³⁰), kur *an, en > on, en > o, e* ir *ę, o < i, u* yra daugiau pailgėję, negu kitur (kur *on, en < an, en* nėra suvienbalsėję).

§ 17. a) Balsių *i, u* paplatėjimo priežasčių yra buvę ir daugiau. Žodžio gale balsiai *ę, o* yra atsiradę iš *ē, ē (< ei), en; an, ā* (po *j*). Visi šie galiniai balsiai irgi yra prisidėję prie *i, u* platinimo. Tačiau svarbiausias iš *i, u* platėjimo veiksmių bus buvęs dvigarsių *am, an, em, en > om, on, em, en*, kurių pirmieji sandai turėjo sutapti su *i, u*. Pietryčių žemaičiuose, kur nėra dvigarsių vartimo, ten nėra ir *ę, o < i, u*. Be to, ir dvigarsių *am, an, em, en* vartimo pakraščiais (Girdiškė, Upyna, Užventis, Šaukėnai, Kuršėnai), kur tas vartimas, be abejo, yra vėlesnis, balsiai *i, u* yra tik paplatėję (*i, u*)³¹. Tas paplatėjimas čia yra kiek didesnis, negu pietryčių žemaičių, neturinčių pakitusių dvigarsių. Minėtose vietose ir dvigarsiai *am, an, em, en* yra išvirtę į *um, un, im, in*, taigi jų pirmieji sandai turėjo sutapti su *u, i*. Ypač nedidelis *i, u* paplatėjimas turimas apie Šaukėnus ir Kuršėnus. Matyt, *am, an (em, en)* pirmojo sando siaurėjimo metu balsiai *i, u* čia buvo siauri, kokie dabar jie yra gretimose tarmėse (Kiaunoriai, Kurtuvėnai).

§ 17. b) Dounininkų tarmėje, balsiai *i, u* yra paplatėję labai nedaug ir tik prieš kietuosius priebalsius, pvz.: *lėp ~ lipa, vēsos ~ visas, žēna ~ žino*, bet *lipf: ~ lipti, visi ~ visi*. Tačiau šioje tarmėje veikia regresyvinė akomodacija: balsiai prieš kietą

³⁰ Švdt., § 115.

³¹ Plg. E. Grinaveckienė, min. darb., p. 195.

priebalsį platėja, pvz.: *lēc ~ lēdas, vėdām ~ vėdame*, prieš minkštą siaurėja, pvz.: *dėvė ~ dėvė 'davė', nėštė ~ nėšti, vėrptė ~ vėrpti*, bet *gėrs ~ gėras, nėš ~ nėša* (Dreiziiai); *ėžis ~ ežys, gėnis ~ genys, gėnė || gė.nė ~ gėnio, gėnō ~ gėnio 'geniui', gėni ~ gėni, gėnė ~ geniai, gėnu ~ genių, gėnūs ~ geniūs, gi'volėlė ~ gyvolėliai, žvirblis ~ žvirblis, širdėš ~ širdiės, žvėjė ~ žvejaī, zūikis ~ zuikis, zūikė ~ zuikiai, zūikūs ~ zuikiūs, pėlkė ~ pėlkė, mēnkė ~ menki*, bet *pėlvs ~ pilvas, užmėršāu ~ užmiršāu, dėrbatāu ~ dirbatāu, paršėlōkām̄s ~ paršėlūkams, pā.ukštōks ~ paukštūkas, mēnks ~ meīkas* (Kojeliai). Kaip iš pavyzdžių matyti, balsis *e* prieš minkštus priebalsius siaurėja, o balsiai *i, u* prieš kietus priebalsius platėja.

c) Bent iš dalies balsių *i, u* virtimas į *e, o*, tur būt, priklauso ir nuo senųjų *ē* (< *ei*), *ō* didesnio susiaurėjimo. Susiaurėjus seniesiems *ē, ō*, kiti garsai (*i, u*) eina užimti jų vietos, nors kokybės atžvilgiu *e, o* nėra lygūs *ē, ō* (kokie jie yra, pavyzdžiui, donininkų tarmėje), tačiau juo toliau į šiaurę, kur *i, u* pirmiausia yra pradėję kisti į *e, o*, juo žemaičių *e, o* < *i, u* yra artimesni seniesiems *ē, ō* (kurie, matyt, yra buvę platoki), ir priešingai: juo toliau į pietus, juo *e, o* yra artimesni *i, u*, pavyzdžiui, šilališkių *e, o* kokybe ir kiekybe artimesni pagramantiškių paplatėjusiems *ī, ū*, negu mažeikiškių *e, o*.

Pietryčių žemaičių *i, u* paplatėjimas irgi nėra visame plote vienodas: einant į rytus, jis palaipsniui mažėja, bet pačiais rytiniais pakraščiais, apie Kiaunorius, Kūrtuvėnus, paplatėjimo iš viso nebelyka.

Taigi, galima sakyti, balsiai *e, o* < *i, u* žemaičių tarmėse užima senųjų *ē, ō* vietą.

d) Panašų šių garsų santykį matome ir aukštaičių tarmėse. Vakarų aukštaičių tarmėje, kur senieji *ō, ē* (< *ei*); *ā, ē* yra virtę siaurais garsais (*uo, ie* ar *o, é; o, é*), balsiai *i, u* yra tariami plačiai. Rytų aukštaičių (puntininkų ir rytų dzūkų), kur senieji *ā, ē* visada ar atskirais atvejais yra platūs balsiai, o taip pat ir *ie, uo* < *ē* (< *ei*), *ō* tariami plačiau, o nekirčiuoti didelėje rytų aukštaičių ir rytų dzūkų tarmių dalyje sutapę su *ā, ē* (> *a., e.*), balsiai *i, u* yra ypač siauri.

Vakarų aukštaičių plote *i, u* platumas nėra vienodas: juo toliau į vakarus, juo balsiai *i, u* yra platesni, o jau pačiame vakariniame pakraštyje apie Vitkus, Virbalus, Karklę (dabartinėje Kaliningrado srityje), į pietus nuo Šilutės sutinkami ir *e, o* pvz.: *brėlō ~ briliū, nypė.r.kšp ~ nupīrksiu, iō.r.gaus ~ tuīrgaus* (Virbalai)²². Tačiau čia *e, o*, tur būt, reiškia nedidelį nuo *i, u* nutolimą, koks turimas ir į pietus nuo Šilutės (visai panašus kaip Pagramančio tarmėje).

Vadinasi, balsių *i, u* platėjimas yra priešingas reiškinys ilgųjų balsių *ē* (< *ei*), *ō, ā, ē* siaurėjimui. Minėtieji ilgieji balsiai ar iš jų kilę dvibalsiai juo toliau į vakarus, juo yra siauresni ir priešingai— juo toliau į rytus, juo jie platesni, o trumpieji balsiai *i, u* visai atvirkščiai. Lyg ir išimty čia sudaro pontininkų ir šiaurinės pantininkų dalies *i, u* paplatėjimas. Tačiau iš tikrųjų tai yra visiškai dėsningas paplatėjimas, priklausantis nuo kitų balsių susiaurėjimo. Kaip buvo minėta (§ 11b), pontininkų ir šiaurinių pantininkų balsiai *ā, ē* > *o, é*, su *o* < *ā* yra sutapę ir *o* < *aī*, senieji *ē* (< *ei*), *ō* > *ie, uo* (nekirčiuotose pozicijose senieji *ō, ā* yra išvirtę vienodai į *o, o, ē, ē* — į *e*). Taigi pontininkų ir pantininkų plote susiaurėjimo yra susikaupę daugiau negu kitose rytų aukštaičių vietose.

²² J. Gerullis ir Chr. Stangas, Lietuvių žvejų tarmė Prūsijoje, Kaunas, 1933, d. XIV—XV.

Sprendžiant iš *i*, *u* paplatėjimo su $\bar{e}$ ($< ei$), $\bar{o}$, $\bar{a}$, $\bar{e}$ susiaurėjimo paplitimu palyginimo, galima manyti, jog *i*, *u* paplatėjimas priklauso nuo minėtųjų ilgųjų balsių susiaurėjimo. Balsių *i*, *u* išvirtimo į e , φ plotas sutampa su dvigarsių *am*, *an*, *em*, *en* $>$ φm , φn , φm , φn plotu. Ir iš viso, dvigarsių *am*, *an*, *em*, *en* pirmasis sandas, kur tik jis yra susiaurėjęs, ten yra sutapęs su trumpaisiais *i*, *u*. Kadangi *am*, *an*, *em*, *en* $>$ φm , φn , φm , φn ir *i*, *u* $>$ e , φ plotai žemaičių ir rytų aukštaičių tarmėse sutampa, tai, matyt, paplatėjusių *i*, *u* virtimas į e , φ yra susijęs su minėtu dvigarsių pakitimu.

e) Manoma, kad kuršių tarmėse trumpieji balsiai *i*, *u* yra buvę išvirtę į e (siaurą) ir o^{33} (tur būt = e , φ). Žemaičių tarmėse *i*, *u* platėjimas, einantis iš šiaurės (žr. § 16a), taip pat greičiausiai yra susijęs su kuršių kalbos atitikmenimis.

Prūsų kalboje, bent vienoje jos tarmėje, balsiai *i*, *u* taip pat yra buvę paplatėję, pavyzdžiui, pirmame katekizme *dessempts* šalia antrame katekizme *dessimpts*, *drowe*, *drowy*, šalia *druwe*, *druwē*, *prosnan*, šalia *prusnan*³⁴. Tur būt, ir prūsų kalboje susiaurėjus kitiems balsiams ($\bar{o}$, $\bar{a}$, $\bar{e}$), paplatėjo trumpieji *i*, *u*, o seniesiems $\bar{o}$, $\bar{a}$, $\bar{e}$ išvirtus ar virstant kitais garsais (*ou*, $\bar{u}$; *o*, $\bar{u}$; *i*), *i*, *u* per e , φ ėjo į nykstančiųjų balsių vietą.

Tur būt, neatsitiktinai lietuvių kalboje balsių *i*, *u* paplatėjimas kaip tik ir turimas plote (žemaičiai ir vakarų aukštaičiai) tarp kuršių ir prūsų. Gali būti, kad į žemaičių tarmę *i*, *u* platėjimas kartu su dvigarsiu *an*, *en* vienbalsėjimu, *am*, *an*, *em*, *en* virtimu φm , φn , φm , φn ir $\bar{o}$, $\bar{e}$ kitimu į *ou*, φi atėjo iš kuršių kalbos, o vakarinių vakarų aukštaičių *i*, *u* didesnis paplatėjimas gali būti susijęs ir su prūsų kalbos atitinkama fonetine ypatybe. Tačiau *i*, *u* platėjimo plitimas į lietuvių kalbos tarmes kaip iš kuršių, taip ir iš prūsų kalbų buvo galimas tik tuo atveju, jei to meto visa fonetinė sistema neprieštaravo tokiam pakitimui. Gretimų kuršių ir lietuvių, o taip pat prūsų ir lietuvių tarmių fonetinės sistemos artumą greičiausiai ir rodo bendri (tokie pat) tų pačių garsų pakitimai.

Kita vertus, balsių e , φ $<$ *i*, *u* buvimas rytų aukštaičių pantininkų ir pontininkų tarmėse leidžia manyti, jog balsiai *i*, *u* gali platėti ir virsti į e , φ visai savarankiškai, priklausomai nuo visos tarmės fonetinės sistemos raidos.

§ 18. Nuo trumpųjų *i*, *u* priklauso ir dvigarsių *im*, *in*, *um*, *un* pirmieji sandai. Pietryčių žemaičių tarmėje jie (tų dvigarsių pirmieji sandai) yra paplatėję kaip ir *i*, *u*, šiaurės vakarų dūnininkų jie yra ilgi *i*ː, *u*ː, kaip kirčiuoti, taip ir nekirčiuoti, pvz.: *kūmps* ~ *kuŋpas*, *kuːmpōms* ~ *kumpūmas*, *liːn.ksmōs* ~ *linksmūs*, *liːnksmībē*, ~ *linksmýbē*, dounininkų ir donininkų išlikę siauri *i*, *u* — kirčiuoti ilgi: *trūmps* ~ *truŋpas*, *kīmb* ~ *kīm̄ba*, nekirčiuoti trumpi: *trumpiesnis* ~ *trumpėsnis*, *linksmlesnis* ~ *linksmėsnis*.

§ 19. Šiaurės vakarų dūnininkų tarmėje vienodai yra paplatėję ir senieji trumpieji *i*, *u* ir sutrumpėjusieji $\bar{i}$, $\bar{u}$ nekirčiuotame žodžio gale, pvz.: *dō.řo* ~ *dūrių*, *žō.ves* ~ *žūvys*, *vē.ņes* ~ *vīnys*. Dvigarsių *im*, *in*, *um*, *un* pirmieji sandai yra nepaplatėję kartu su kitais trumpaisiais *i*, *u*. Jų nepaplatėjimo gali būti kelios priežastys. Visų pirma dvigarsių *im*, *in*, *um*, *un* pirmajam sandui virsti φ , φ kliudė dvigarsių *am*, *an*, *em*, *en* virtimas φm , φn , φm , φn , jau buvęs *i*, *u* virtimo į e , φ metu (žr. § 15, 16). Išvirtus *i*, *u* į e , φ šiaurės vakarų dūnininkų tarmėse nebeliko trumpų *i*, *u*, dvigarsių

³³ Žr. J. Endzelīns, Senprūšu valoda (toliau — Senpr. val.), § 7 c, Rīgā, 1943; J. Endzelīns, Baltų kalbų garsai ir formos, § 6 d, 8 c, Vilnius, 1957; J. Endzelīns, Filologo Biedribas Raksti, IV, Rīgā, 1924, lp. 5.

³⁴ J. Endzelīns, Senpr. val., § 6 c, 7 c.

im, in, um, un pirmieji sandai liko vieni jų atstovai. Be to, dar kirčiuotų šių dvigarsių pirmieji sandai jau bus buvę pailgėję. Kadangi *i, u* (pirmųjų dvigarsių sandų) trumpų liko nedaug, tai jie turėjo pereiti į ilgųjų *ī, ū* gretas. Tuo būdu trumpieji *i, u* šiaurės vakarų dūnininkų tarmėse visai išnyko.

Dūnininkų ir donininkų tarmėse nekirčiuotų šių dvigarsių trumpi siauri pirmieji sandai galėjo išlikti, nes šiose tarmėse turimi trumpieji *i, u < ī, in, un*. Be to, didelėje dūnininkų tarmės dalyje ir visų donininkų tariami ir senieji trumpieji *i, u* dėl asimiliacijos (žr. § 20).

7. Balsių asimiliacijos kilmė

§ 20. a) Didelėje dūnininkų tarmės dalyje veikia regresyvinė balsių asimiliacija. Šioji asimiliacija yra tik siaurinamoji, t.y. prieš einančio skiemens siauras balsis gali paskui einančio skiemens balsį susiaurinti, bet nebūna priešingai – platus balsis neplatina siaurojo. Siaurinamai veikti kitus balsius gali visų pirma galiniai *i, u < ī, in, un*, daugelyje vietų taip pat siaurina ir dvibalsiai *ie, uo < ē, ā*³⁶. Kai kuriose vietose tie patys garsai siaurinamai veikia ir būdami negaliniame skiemenyje³⁶, tačiau šiuo atveju tas veikimas dažniausiai yra nedėsningas.

b) Nuo ko priklauso balsių asimiliacija žemaičių dūnininkų tarmėse? Iš karto pažvelgus atrodo, kad čia didžiausią vaidmenį vaidina žodžio galas. Juk tik galinių skiemenų *i, u < ī, in, un* plačiausiai (didžiausiam plote) siaurina. Žodžio vidurio skiemenų *ī, ū* kad ir siaurina, bet tas siaurinimas yra nedideliame plote ir, be to, nedėsningas, o tai greičiausiai rodo to siaurinimo naujumą. Dvibalsių *ie, uo < ē, ā* siaurinamoji įtaka negali būti sena, nes ir tie patys dvibalsiai yra nauji. Kol buvo platus *ē, ā*, tol jokio siaurinimo šiuo atveju negalėjo būti.

Taigi balsių asimiliacija dūnininkų tarmėse negali būti sena, daugeliu atvejų ji turi būti jaunesnė už *ā, ē > uo, ie*, tačiau *i, u < ī, in, un* asimilijuojamoji įtaka prieš einančiojo skiemens balsiams gali būti senesnė. Greičiausiai *i, u* tolesnių nuo žodžio galo skiemenų balsius pradėjo veikti tuo metu, kai jie sutrumpėjo, t.y. po tvirtagalių galūnių sutrumpėjimo. Mat, tuo metu trumpieji *i, u* priklausomai nuo *em, en, om, on < am, an, em, en* pirmųjų sandų plėtėjo, žodžio galo *i, u < ī, in, un* buvo vienteliai trumpų siaurų *i, u* atstovai (neskaitant *im, in, um, un* pirmųjų sandų), todėl jie (*i, u ī, in, un*) turėjo arba išnykti, prisiderinti prie *e, o*, arba turėjo atsirasti balsių sistemoje daugiau tokių pat garsų. Žemaičių tarmėse turime abiejų pakitimų pavyzdžius. Dūnininkų tarmėse balsiai *i, u* ilgųjų *ī, ū* žodžio gale sutrumpėjimo metu yra buvę paplatėję, jie jau turėjo skirtis nuo trumpųjų *i, u*, todėl *i, u < ī, in, un*, naujai atsiradę žodžio gale sunkiai galėjo būti priderinti prie *e, o*. Tada ir bus pradėjusi veikti balsių asimiliacija. Naujieji trumpi siauri žodžio galo *i, u* turėjo išsikvoti sau egzistenciją kalbos fonetinėje sistemoje. Jie ir bus prisiderinę prie savęs gretimų (prieš einančiųjų) skiemenų *e, o*, atversdami juos į *i, u*. Taip jau yra visur – ir kalbos raidoje nauja nugali!

Kad visų pirma galiniai *i, u* yra veikę trumpuosius *i, u*, geriausiai rodo jau pats šio asimiliacijos atvejo išplitimas (didesnis negu kitų asimiliacijos atvejų, išskyrus *e* siaurinimą)³⁷. Vėliau, kai jau galinių siaurų balsių asimiliacinė įtaka tolesnių

³⁵ Žr. B. Rokaitė, min. darb., § 23–37.

³⁶ Žr. ten pat.

³⁷ Žr. ten pat.

nuo žodžio galo skiemenų balsiams pasidarė dėsnio, imta siaurinti ir kitus balsius, be to, ir naujieji *ie, uo < ē, ā* įgavo siaurinimo galią. Seniausiai asimiliacija bus paveikusi balsį *e*. Tai rodo šio reiškinio bendrumas žemaičiams ir latviams.

c) Siaurieji *i, u*, dūnininkų tarmėse tariami dėl asimiliacijos, nėra taip pailgėję, kaip *e, o < i, u*. Jie būna arba tik truputėliį tepailgėję, arba visai trumpi: *vinī* || *vī.nī* ~ *vinī*, *pūši* || *pū.ši* ~ *pūšī*. Vadinasi, *i, u* yra prisiderinę prie žodžio galo *i, u < ī, in; ū, un* ir tokie liķę. Tai gerai iliustruoja, kaip minėtame plote *e, o < i, u* sutapo su *ē, ō < en, on, o i, u – su i, u < ī, in; ū, un*. Sutapimas turėjo įvykti dar tuo metu, kai *i, u (e, o)*, kirčiuoti pagrindiniu-senoviniu kirčiu, dar nebuvo pailgėję. Vadinasi, asimiliacija dūnininkų šiaurėje bus pradėjusi veikti tuoj po *am, an, em, en* pakitimo, kol *i, u*, derindamiesi prie *om, on, em, en* pirmųjų sandų, dar nebuvo labai paplatėję ir pailgėję, t.y. apie XIV a. (žr. § 6 e).

d) Dūnininkų tarmėje nekirčiuoto žodžio galo ilgųjų *i, ū* sutrumpėjimo metu balsiai *i, u*, matyt, dar nėra buvę išvirtę į *e, o*, todėl naujieji trumpi žodžio galo *i, u < ī, ū* galėjo pritaipyti prie senųjų trumpųjų *i, u*. Vėliau, kai kartu su *am, an, em, en > om, on, em, en* trumpieji balsiai *i, u* virto *e, o*, tai šiaurės vakarų dūnininkų ir *i, u (< ī, in, ū, un) > e, o*, pvz.: *žp.ves* ~ *žūvys*, *vė.nes* ~ *vinys*, *lāpō* ~ *lāpū*, *pēiles* ~ *pefēlis*, *ākēs*, ~ *ākys*. Pietryčių dūnininkų, kur *am, an, em, en* išliko nepakitę, ten iki šiol turimi *ī, ū < i, u* ir (žodžio gale) *ī, ū < ī, in, ū, un : vīnīs* ~ *vinys*, *žūvīs* ~ *žūvys*, *vīrū* ~ *vyrū*.

8. Panašūs vokalizmo pakitimai rytinėse lietuvių kalbos tarmėse

§ 21. Visai analogiškas dvigarsių *am, an, em, en* pakitimas yra ir rytų aukštaičių ir dzūkų tarmėse. Rytų aukštaičių pontininkų ir rytų dzūkų *am, an, em, en, > um, un, im, in*, rytų aukštaičių pontininkų – *om, on, em, en*, pantininkų – tik tvirtagaliai *om, on, em, en* arba *um, un, im, in* (pietinėje ploto dalyje – Surviliškis, Truskava, Ramygalė, Krekenava³⁸). Vienbalsėdami *an*, *en* dzūkų ir rytų aukštaičių pontininkų yra išvirtę į *u, i* (*žu'sis* ~ *žasis*, *ti'sa* ~ *tesia*, *lapu* ~ *lapa*, *žemi* ~ *žemę*) arba *u, i* (tvirtapradėje [galūnėje]: *rasū* ~ *rasà* (vns. įn.), *kati* ~ *katė*, *miški* ~ *miškė*, pontininkų ir šiaurinių pantininkų – *o, e* (*kōšnīs* ~ *kāsnis*), pietinių pantininkų – *a, e* (*kāšnīs* || *kāsnis*, *švėšī*).

§ 22. Rytų aukštaičių ir rytų dzūkų, kaip ir žemaičių, *am, an, em, en* pirmojo sando siaurėjimas greičiausiai yra sąlygotas pačios fonetinės sistemos. Dvigarsių *an, en* vienbalsėjimas Rytų Lietuvoje greičiausiai yra žymiai senesnis, negu žemaičių tarmėje,³⁹ o paskui šių dvigarsių vienbalsėjimą siaurėjimo keliu yra ejęs ir dvigarsių *am, an, em, en* pirmojo sando siaurėjimas. Šitas pakitimas, kaip ir žemaičių tarmėse yra priklausęs nuo ilgųjų *ā, ē* išlikimo nesusiaurėjusių. O juk Rytų Lietuvoje tas *ā, ē* siaurėjimas iš viso yra vėlesnis⁴⁰, ir dabar čia turime žaliniukų ir žadininkų tarmes, tuos *ā, ē* išlaikiusias. Dvigarsių *an, en* vienbalsėjimo metu visas dzūkų ir rytų aukštaičių plotas dar bus turėjęs nesusiaurėjusių *ā, ē*, tik pantininkų *ā, ē* jau bus buvę susiaurėję, o pontininkų tik *ē*, nes čia *en* jau galėjo virsti *ē*. Pantininkus, iš dalies ir pontininkus dvigarsių *am, an, em, en* virtimas bus apėmęs jau vėliau šio reiškinio plitimo būdu, kaip ir vidurines žemaičių tarmes (žr. § 6).

³⁸ Žr. Lktt, p. 34.

³⁹ Žr. Keli fonet. klausimai, p. 120.

⁴⁰ Žr. ten pat, p. 117, 118.

§ 23. Vakarų dzūkų *an, en* vienbalsėdami žodžio viduryje prieš *j, l, m, n, r, s, š, z, ž, v* ir žodžio gale yra išvirtę į *u, i*: *kūšē ~ kąsti, skīšē ~ skęsti*, bet *am, an, em, en* pirmasis sandas nėra susiaurėjęs: *rankā, penkl*. Taigi vakarų dzūkų *u, i* < *an, en* geriausiai rodo, kaip šių dvigarsių pirmieji sandai dvigarsių vienbalsėjimo metu dėl nazalizacijos netekimo yra susiaurėję⁴¹. Ir vakarų dzūkuose *n* nykimo metu ilgieji *ā, ē* dar bus buvę nesusiaurėję, tačiau jų siaurėjimas čia, matyt, yra netoli teatsilikęs nuo *an, en* > *u, i*. Greičiausiai *ā, ē* > *o, é* ir bus užkirtęs kelią *am, an, em, en* pirmojo sando siaurėjimui.

§ 24. a) Dzūkų ir rytų aukštaičių, kaip ir žemaičių tarmėse, pasiaurėjęs *am, an, em, en* pirmasis sandas visų pirma, tur būt, visame plote bus virtęs *o, e*⁴², kurie vėliau turėjo prisitaikyti prie siaurų balsių, buvusių fonetinėje sistemoje. Rytų dzūkų ir rytų aukštaičių puntininkų balsiai *i, u* dvigarsių kitimo metu yra buvę siauri, uždari balsiai, todėl *am, an, em, en* (per *om, on, em, en* laipsnį) turėjo virsti *um, un, im, in* (su pirmuoju sandu siauru *i, u*). Pontininkų ir pantininkų *i, u*, matyt, yra buvę kiek platesni, todėl dvigarsių virtimo metu galėjo dar daugiau paplatėti, plg. *vēs ~ visi, vēš ~ visū, bejōt ~ bijōti, lōp ~ lupū, lōp ~ lupi, peļys ~ pilvas, ešgērda ~ išgiērdo, goļi ~ gulti, porvins ~ purvynas ir smpīs ~ sāmītis, pōnts ~ pāntis, skōmb ~ skaamba, roņkas ~ raņkos, teņp ~ teņpia, šveņte ~ šveņtē*.

b) Dvigarsių *am, an, em, en* pakitusio pirmojo sando sutapimą su trumpaisiais *i, u* gerai rodo šiaurinės pontininkų ir pantininkų šnekos. Čia nekirčiuotas arba kirčiuotas atitrauktiniu kirčiu *i* prieš kietus priebalsius yra virtęs į *o*, pvz.: *vō:ss ~ visūs, kōts ~ kitās*, bet *vēs ~ visi, kēi ~ kiti; vl:ss ~ visas, kl:ts ~ kitas*. Visai toks pat tais pačiais atvejais yra ir dvigarsių *em, en* pirmasis sandas, pvz.: *poņkts ~ peņk-tas, i.šōmpis ~ ištemptas*, bet *peņk ~ penki, i.štēmpo ~ ištempiau*.

c) Kirčiuoti senoviniu kirčiu *i, u* Mūšos upyne yra pailgėję ir išlaikę siaurumą, pvz.: *li.p ~ lipa, bū.va ~ būvo*. Tai rodo, kad Mūšos upyne *i, u* paplatėjimas yra vėlesnis už pailgėjimą. O žemaičių tarmėse priešingai – paplatėjimas turi būti senesnis už pailgėjimą, nes kaip kirčiuoti, taip ir nekirčiuoti *i, u* žemaičių tarmėse yra paplatėję, pvz.: *vesām ~ visām, bovāu ir vē.sas || vēšps ~ visas, bō.va || bōva ~ būvo* (žr. § 16).

d) Pietinėje pantininkų tarmės dalyje (Survilikiškis, Truskava, Ramygala, Krekenava) balsiai *i, u* nėra paplatėję, čia ir dvigarsiai (tvirtagaliai) *am, an, em, en*, kaip ir puntininkų yra virtę į *um, un, im, in*; (žr. § 1 b).

§ 25. Rytų aukštaičių (ir dzūkų), kaip ir žemaičių (bent dalyje) pirma yra pakitę žodžio galo dvigarsiai *an, en*⁴³, matyt, dėl ankstesnio *n* nykimo žodžio gale, vėliau, be abejo, kito, žodžio vidurio *an, en* vienbalsėjimo ir pirmojo sando siaurėjimo keliu, o paskui juos – ir likusieji dvigarsiai *am, an, em, en*.

§ 26. a) Suvienbalsėjusių *an, en* palikuonys dzūkų ir rytų aukštaičių puntininkų tarmėse yra ilgieji *u, i*, pvz.: *ku'snis ~ kąsnis, gri'ža ~ gręžia*. Šių tarmių *i, u* < *en, an* visiškai nesiskiria nuo senųjų *u, i*, pvz.: *sūnus, vīras*. Taigi išsiaurinimo keliu suvienbalsėjusių *an, en* pirmojo sando naujai susidariusieji balsiai turėjo prisi-

⁴¹ Žr. V. Grinaveckis, Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių vokalizmas. Balsiai *a, e*. – Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai, t. II, Vilnius, 1957, p. 171.

⁴² Žr. K. Morkūnas, Rytų aukštaičių pietinės tarmės fonetika, § 85. – Lietuvių kalbotyros klausimai, t. III, Vilnius, 1960.

⁴³ K. Morkūnas, min. darb., § 85.

taikyti prie siaurų ilgų *ī, ū*. Greičiausiai ir dzūkų bei rytų aukštaičių puntininkų, kaip ir žemaičių, visų pirma *an, en* vienbalsėdami bus išvirtę siaurais ilgais *ō, ē* (plg. dvigarsių *am, an, em, en* pereiginį laipsnį *om, on, em, en* raidoje į *um, un, im, in*, žr. § 24 a). Tačiau su senaisiais *ō, ē* Rytų Lietuvos tarmėse *ō, ē* < *an, en* negalėjo sutapti, kaip šiaurinėse dounininkų tarmėse (žr. § 7), nes, matyt, senieji *ō, ē* < *an, en* čia yra buvę artimesni *ū, ī* negu seniesiems *ō, ē* (< *ei*).

b) Pontininkai ir šiauriniai pantininkai iš *an* turi *o*, pvz.: *kōšnš~kqsnis, žōšš~žqsis*. Greičiausiai pontininkų tarmėje *an* vienbalsėjimas yra sutapęs su *ā, ō*, todėl šioje vienintelėje tarmėje *ā* ir *an* savo raidoje yra sutapę į vienodą *o*. Pantininkų *an* vienbalsėjimo metu *ā* jau yra buvęs išvirtęs į *o*, todėl pantininkų *žansis* > *žqsis* || *žāšš*. Balsis *ē* bus susiaurėjęs kiek anksčiau, jau jis bus buvęs *é* dvigarsio *en* vienbalsėjimo metu pantininkų ir pontininkų teritorijoje, todėl abiejose šiose tarmėse *en* > *ē* *tēši* ~ *tēsti*.

9. Lietuvių kalbos tarmių ir kitų baltų bei rytų slavų kalbų fonetinių pakitimų ryšys

§ 27. Rytų Lietuvoje dvigarsių *am, an, em, en* kitimas visų pirma yra prasidėjęs rytinėje dalyje⁴⁴ ir plitęs į vakarus. Rytinėje rytų dzūkų ir rytų aukštaičių tarmių dalyje tas pakitimas bus prasidėjęs prieš XIII a. vidurį⁴⁵. Žemaičių tarmėse tų pačių dvigarsių kitimas yra prasidėjęs šiaurėje ir plitęs į pietus. Šiaurinėje žemaičių tarmių dalyje dvigarsių virtimas bus prasidėjęs apie XIV a. pradžią (žr. § 4 e). Latvių kalboje dvigarsių *an, en, in, un* virtimas *uo, ie, ī, ū* greičiausiai bus prasidėjęs rytuose ar šiaurės rytuose, nes Vakarų Latvijoje (kuršių kalboje) minėtas dvigarsių pakitimas yra vėlesnis, čia XIII a. tie dvigarsiai *n* dar nėra buvę praradę⁴⁶. Ilgiau tautilabiniams *n* yra buvęs išlikęs ir žemgalių⁴⁷ kalboje, tai yra čia kalba yra ilgiau buvusi artimesnė lietuvių kalbai. Tuo tarpu kitur latvių *an, en, in, un* pakitimas jau turėtas XII a. pradžioje⁴⁸. Rytų slavų kalbos balsių nosinumo yra netekusios apie IX–X a.⁴⁹ Taigi dvigarsių nosinumo netekimo išplitimas baltų ir rytų slavų kalbose ir teritorijos, ir laiko atžvilgiu savo centrą turi rytuose: anksčiausiai nosinumo balsiai netenka rytų slavų kalbose⁵⁰, vėliau latvių, dar vėliau lietuvių rytų aukštaičių ir dzūkų tarmėse, vėliausiai kuršių ir žemaičių tarmėse, vakariausių baltų – prūsų kalbos⁵¹ ir pietinės žemaičių tarmės – dvigarsiai *an, en, in, un* liko nesuvienbalsėję.

§ 28. Kadangi dvigarsių *an, en, in, un* (ir *am, em, an, en* lietuvių kalboje) pakitimo plotas ir laikas rytų slavų ir baltų kalbose rodo šio fonetinio reiškinių minė-

⁴⁴ Žr. Lkt, p. 34.

⁴⁵ Žr. Keli fonet. klausimai, p. 120.

⁴⁶ Žr. K. B ū g a, Lietuvių kalbos žodynas, I sąs., Kaunas, 1924, p. XCIV–XCV.

⁴⁷ Žr. V. D a m b e, Bliedienės vietvaidi ka pagatnes liecinieki. – Rakstu krājums, veltījums akadēmijim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzives un 65 darba gadu atcerei, Rīgā, 1959, lp. 433–439.

⁴⁸ Žr. J. E n d z e l y n a s, Baltų kalbų garsai ir formas (toliau – GF), § 51 b, Vilnius, 1957.

⁴⁹ Žr. С. Б. Бернштейн, Очерк сравнительной грамматики славянских языков, Москва, 1961, стр. 242.

⁵⁰ Be abejo, ir rytų slavų kalbose nosinumas yra išnykęs ne visur vienodu laiku.

⁵¹ Žr. J. E n d z e l i n s, Senpr. val., § 32.

toms kalboms bendrumą, tai reikia manyti, kad dvigarsių *am, en, in, un* vienbalsėjimas (ar nosinių balsių nazalizacijos netekimas slavų kalbose ir *am, em an, en* pirmojo sando susiaurėjimas lietuvių kalbos tarmėse) yra baltų ir rytų slavų kalbų fonetinės sistemos panašios raidos rezultatas. Skirtingas dvigarsių pakitimas atskirose kalbose ir tarmėse priklauso nuo jau buvusių tų kalbų ar tarmių kitų fonetinių ypatybių skirtumo. Pavyzdžiui, rytų slavų *ę > u*, latvių *an > õn > õ > uo*. Rytų slavų *ę* savo raidoje siaurėdamas virto *u* (kaip žemaičių dūnininkų *õ > u*, pvz.: **dõti > dũtę*; dzūkų ir rytų aukštaičių puntininkų *an > õn > õ > u*, pvz.: **žansis > *žõnsis* **žõsis > *žũsis*) ir sutapo su *u < ou*: *pyka < *rõka, õpye < *drougõ*, latvių kalboje *an > õn > õ* (kaip šiaurinių žemaičių dūnininkų ir donininkų!), naujasis latvių *õ* turėjo sutapti su senuoju *õ* ir, tur būt, dėl tolesnio naujojo *õ* siaurėjimo abu *õ* išvirto *uo*: **rankã > *rõnka > *rõka* || **dõti > ruoka* || *duot*, kaip ir šiaurės vakarų ir šiaurės rytų dūnininkų (žr. §): *žansis > žõnses > *žõses* || **dõti > žõses* || *dõte*.

§ 29. Svarbiausias fonetinėje sistemoje veiksnys, sąlygojęs skirtingą *an, en* raidą baltų kalbose, yra ilgųjų balsių *ã, õ* skirtingi pakitimai. Kur *ã, õ* iki dvigarsių vienbalsėjimo išliko nesusiaurėję (latvių kalboje, lietuvių dzūkų, rytų aukštaičių ir šiaurinės žemaičių tarmėse), ten *an, en* yra išvirtę siauru balsiu ar dvibalsiu, o kur *ã, õ* dvigarsių vienbalsėjimo metu jau yra buvę pasiaurėję, ten *an, en > ã, õ* (lietuvių vakarų ir vidurio aukštaičių tarmėse, o taip pat ir pietinėje žemaičių donininkų tarmės dalyje).

§ 30. Kaip dvigarsių kitimas ir *an, en, in, un* nosinumo netekimas plito atskirų baltų kalbų ir tarmių plote, jau buvo kalbėta (žr. § 27). Čia dabar dar reikia pažymėti, kad kaip latvių kalbos ir lietuvių dzūkų bei rytų aukštaičių senesnis (XI–XIII a.) dvigarsių kitimas derinasi prie rytų slavų (IX–X a.) balsių nazalizacijos netekimo, lygiai taip pat ir žemaičių dvigarsių kitimas (XV a.) derinasi prie Vakarų Latvijos (kuršių kalbos) dvigarsių pakitimo, įvykusio po XIII a. Kaip pirmuoju atveju – latvių ir rytinių lietuvių rytinis kaimynas – rytų slavai – turi ankstesnį analogišką fonetinį reiškinį, taip žemaičių šiaurinis kaimynas – kuršiai – taip pat turi ankstesnį dvigarsių pakitimą. Todėl, matyt, ne atsitiktinai Rytų Lietuvoje dvigarsių pakitimas pirma ima rastis rytiniais pakraščiais, o iš čia plinta į vakarus, atitinkamai ir žemaičių tarmių dvigarsiai pirma pradeda kisti siaurėje, o iš čia tas kitimas plinta į pietus.

Visi šie faktai – tų pačių garsų analogiškas pakitimas, pakitimo laikas, pakitimo plotas ir pakitimo plitimo kryptis – leidžia pakartotinai teigti, jog dvigarsių *an, en, in, un* (latvių, *ę, ę* (rytų slavų), *an, en, am, em* (lietuvių tarmių) pakitimai yra rytų slavų ir baltų fonetinės sistemos panašios raidos rezultatas, o dvigarsių pakitimo banga yra ėjusi iš rytų. Baltų kalbose dvigarsių kitimas galėjo plisti tiek, kiek tai leido fonetinė sistema, dvigarsių kitimo bangą lietuvių kalboje yra sustabdžiusi *ã, õ* virtimo į *o, e* banga, atėjusi iš vakarų. Balsių *ã, õ* siaurėjimas visų pirma bus apėmęs vakarų ir vidurio aukštaičius. Žemaičių tarmėje (išskyrus jos pietrytinę dalį) šių balsių siaurėjimas turėjo būti kiek vėlesnis, nes Žemaičiai *ã, õ* siaurėjimo plitimo metu, apie XIV a., buvo lyg ir nuošaly. Gal būt, įsiveržusiai į vakarų aukštaičių plotą *ã, õ* siaurėjimo bangai ateiti į Žemaičius tiesiai iš vakarų kliudė valstybinė siena, skyrusi vokiečių užgrobtą Klaipėdos kraštą ir kitas vakarinių lietuvių bei prūsų žemes nuo viso lietuvių gyvenamo ploto.

§ 31. a) Ankstesniu *ā, ē* susiaurėjimu, tur būt, bent iš dalies galima paaiškinti *an, en* (ir *am, em*) išlikimą nepalietusių siaurėjimo ir šiaurinėje vakarų ir vidurio aukštaičių tarmių dalyje, atsirėmusioje į latvių kalbos teritoriją. Tačiau vieno šio fakto, tur būt, neužtenka dvigarsių siaurėjimo nebuvimui šiaurinėse vakarų ir vidurio aukštaičių tarmėse paaiškinti. Dvigarsių, kaip ir kitų fonetinių reiškinių plitimui, baltų kalbų plote, tur būt, lemiamą vaidmenį yra turėjęs kontaktų tarp atskirų baltų genčių bei teritorijų glaudumas, o taip pat ir atskirų sričių (tarmių, genčių kalbų) artumas. Juk ir šiuo metu žemaičių tarmė yra artimesnė latvių kalbai, o anksčiau tas artumas, be abejonės, yra buvęs dar didesnis. Kuršiai savo kalba taip pat yra buvę artimesni lietuviams, o dar labiau žemaičiams. Kuršiai ir žemaičiai savo tarpe bus lengvai susikalbėję⁶³, todėl ir įvairių kalbos reiškinių (žodžio galo trumpėjimo, kirčio atitraukimo, dvigarsių pakitimo ir kt.) plitimas, perėjimas iš vienos kalbos į kitą yra visai suprantamas.

b) Tur būt, tą patį reikia pasakyti ir apie baltų kalbų santykį su rytų slavais. Apie X–XI a. šios kalbos turėjo būti artimesnės vienos kitoms. Artimesnės (negu dabartinės) galėjo būti rytinės baltų ir vakarinės slavų tarmės, kurios ilgainiui, šliedamosi prie kitų tarmių, prie bendrinės šnekamosios, ir rašomosios kalbos, turėjo vienos nuo kitų tolti. Maža to, tam tikrose teritorijose, matyt, ilgus laikus baltai ir slavai yra mišriai gyvenę, kitaip sunku būtų išaiškinti baltų pėdsakus dabartinėse slavų žemėse⁶⁴, o mišriai gyvenant, kalbinis bendravimas, kartu ir kalbinė įtaka buvo būtina.

§ 32. Gali kilti klausimų, kodėl, būtent, įvairių fonetinių pakitimų bangos į lietuvių kalbą yra įsiveržusios iš kitų baltų (ar slavų) kalbų, o ne priešingai. Į tą klausimą atsako pati lietuvių kalbos fonetinės sistemos specifika — jos archaiškumas, senoviškumas. Palyginti su latvių ar rytinių slavų fonetika, lietuvių kalbos fonetika yra labai senoviška. Latvių kalba įvairių pakitimų turi žymiai daugiau ir tai ją iš dalies labiau artina prie slavų kalbų⁶⁴. Suprantama, kad plisti gali tik nauji reiškiniai, senos kalbos ypatybės niekada nenugali naujųjų. Todėl darosi aišku, kodėl, būtent, į lietuvių kalbą ir skverbėsi naujų fonetinių reiškinių bangos iš šiaurės (iš latvių kalbos) ir iš rytų (iš rytų slavų).

Taip suprantant kalbinių naujovių plitimą, darosi aiškesnė ir tarminių skirtumų kilmė baltų kalbose. Dabartinės lietuvių kalbos šiaurinės tarmės daugeliu ypatybių yra artimesnės latvių kalbai. Prie tokių šiaurinių lietuvių kalbos tarmių ypatybių priklauso žodžio galo trumpėjimas, kirčio atitraukimas, dvigarsių pakitimas, žemaičių *tj, dj* žodžio gale > *i, d* (analogiškas kuršių kalbai). Iš kitos pusės turimas ir priešingas reiškinys: dabartinės Latvijos teritorijos pietiniai pakraščiai, prisišlieję prie lietuvių ploto, ilgiau yra išlaikę įvairių senoviškumų. Prie tokių se-

⁶³ Žr. Lktt, p. 38.

⁶⁴ Б. А. Серебряников, О некоторых следах исчезнувшего индоевропейского языка в центре европейской части СССР, близкого к балтийским языкам. — Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai, S. A, t. 1, Vilnius, 1957, p. 69–71; В. Н. Топоров, О балтийских следах в топонимике русских территорий. — Lietuvių kalbotyros klausimai, t. II, Vilnius, 1959, p. 55–64; В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья, Москва, 1962.

⁶⁴ Я. Эндзелин, Древнейшие славяно-балтийские языковые связи. — Труды Института языка и литературы АН Латв. ССР, т. 2, 1953, стр. 67–82.

noviškų ypatybių, ilgiau išlikusių dabartinėje latvių kalbos teritorijoje (kuršių, žemgalių kalbose) priklauso:

- a) Vėlesnis tautosilabinio *n* išnykimas kuršių, žemgalių kalbose (žr. § 27).
- b) Vėlesnis, prasidėjęs tik XIII a., *k, g' > c, dz* žemgalių kalboje⁶⁵.
- c) Kuršių žodžio galo *tj, dj > i, d*, kaip žemaičių tarmėse⁶⁶.

§ 33. Greičiausiai kuršių, žemgalių kalbų fonetiniai skirtumai nuo latvių kalbos ir bus buvę atsiradę dėl vėlesnio tų pačių fonetinių pakitimų bangų atslinkimo į minėtų kalbų plotus. Kai vėliau tie pakitimai (*an, en, in, un > uo, ie, i, ū; k, g' > c, dz* – tik žemgalių; *i, d > ĩ, ĝ* (kuršių žodžio gale⁶⁷, žr. § 32) įvyko, kaip ir latvių kalboje, tai laikinai buvę susidarę kalbos skirtumai išnyko.

§ 34. Latviškieji fonetiniai pakitimai (*an, en, in, un; k, g', tj, dj > uo, ie, i, ū; c, dz; š, ž*), pasiekę lietuvių kalbos plotą, sunkiai begalėjo plisti dėl tuo metu jau buvusios valstybinės sienos – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės su Livonijos ordino valdomis. Be to, lietuvių kalboje jau būta ir skirtingų fonetinių pakitimų, kurie bus nebeleidę plisti kalboje tokiems pat pakitimams, todėl lietuvių kalboje yra atsiradę tų pačių garsų pakitimų (*an, en, in, un; tj, dj*) skirtingi variantai. Junginių *tj, dj > č, dž || c, dz* lietuvių kalboje gali būti ne kas kita, kaip senesnis latvių *tj, dj > š, ž* pavidas, išlaikyta pereinamoji latviškojo šių junginių pakitimo stadija, nes ir latvių kalboje pirma greičiausiai yra virtę *tj, dj* į *č, dž*, kurie toliau kisdami išvirto į *š, ž*⁶⁸. Tautosilabinis *n* lietuvių kalboje, skirtingai nuo latvių, nėra išnykęs prieš sprogstamuosius priebalsius *b, p, d, t, g, k*. Galimas daiktas, kad lietuvių kalboje ta tautosilabinio *n* nykimo skirtybė yra atsiradusi dėl *n* nykimo metu jau buvusio minėtų sprogstamųjų priebalsių skirtumo nuo latvių kalbos, plg. latvių *k', g' > c, dz; tj, dj > š, ž* prieš *an, en, in, un > uo, ie, i, ū*. Taigi latvių *k', g'* ir *tj, dj* tautosilabinio *n* nykimo (nazalizacijos netekimo) metu nebebuvo sprogstamieji arba grynai sprogstamieji priebalsiai, todėl prieš juos tautosilabinis *n* turėjo nykti. Tokiu būdu latvių kalboje liko labai maža atvejų, kur tautosilabinis *n* galėjo pasilikti (prieš kietus *k, g*, prieš *t, d* ir *b, p*), todėl ir prieš sprogstamuosius priebalsius *n* turėjo vienodai išnykti. Vadinasi, latvių tautosilabinio *n* nykimo dėsnis savo esme galėjo nesisirti nuo lietuvių tautosilabinio *n* nykimo dėsnio, kuris, būdamas jaunesnis to paties pakitimo atstovas, gal būt, ir rodo, kaip ir daugelis kitų lietuvių kalbos fonetinių pakitimų, kokiu būdu tautosilabinis *n* yra nykęs latvių kalboje.

VVPI

Lietuvių kalbos katedra

Įteikta

1961 m. gruodžio 16 d.

⁶⁵ V. D a m b e, min. darb., p. 433, 440.

⁶⁶ K. B ū g a, LKŽ, p. XCVI–XCVII; J. E n d z e l i n s, Gr. lp. 7; J. E n d z e l y n a s, Baltų kalbų garsai ir formos, Vilnius, 1957, p. 38–39.

⁶⁷ J. E n d z e l i n s, Gr., 7, lp. 162, 177.

⁶⁸ K. B ū g a, LKŽ, p. LX.

СФОРМИРОВАНИЕ ВОКАЛИЗМА ЖЕМАЙТСКИХ ГОВОРОВ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА

ВЛ. ГРИНАВЕЦКИС

Резюме

1. Таутосиллабический *n* в литовском языке перед *j, l, m, n, r, s, š, z, ž, v* и в конце слова исчез, но в юго-восточных жемайтских говорах он до сих пор в середине и в ударяемом конце слова остался.

2. В дзукских, восточно-аукштайтских и северо-жемайских говорах дифтонгические сочетания *an, en* при потери назализации превратились в *ā, ī* либо в *ō, ē* (*o, é*), в западно- и средне-аукштайтских говорах — в *ā, ē*. Упомянутая разница в превращении *an, en* зависит от древних долгих *ā, ē*. Во время монофтонгизации *an, en* гласные *ā, ē* в дзукских, восточно-аукштайтских и северо-жемайских говорах остались несуженными; *an, en* не могли совпасть с древними *ā, ē*, потому подверглись лабиализации и превратились в *ū, ī* либо в *ō, ē*. В западно- и средне-аукштайтских говорах, напротив, во время монофтонгизации *an, en* древние долгие *ā, ē* уже были узкими гласными *o, é*, потому *an, en* могли превратиться в *ā, ē*, не совпадая с древними *ā, ē*.

3. В дзукских, восточно-аукштайтских и северо-жемайских говорах вслед за монофтонгизацией *an, en; in, un > ū, ī* (*ō, ē*); *ī, ū* дифтонгические сочетания *am, an, em, en* превратились в *um, un, im, in* либо в *om, on, em, en* (которые являются переходной степенью в *um, un, im, in*).

4. В дзукских восточно-аукштайтских (пунтининских) говорах новые монофтонги из *an, en* совпали с древними *ū, ī*, а в северо-жемайских говорах — с древними *ō, ē (<ei)* (как в латышском языке). Гласные *ō, ē < an, en* на севере жемайтских говоров в дальнейшем развитии превратились в *ou, ei* и вместе с собой по тому же направлению потянули и древние *ō, ē (<ei)*. Таким образом сформировался северо-западный (доунининский) говор. Первый компонент дифтонгических сочетаний *am, an, em, en* как в дзукских в восточно-аукштайтских, так и в жемайтских говорах совпал с древними краткими *u, i*.

5. В восточных говорах литовского языка монофтонгизация *an, en, in, un* и сужение первого компонента дифтонгических сочетаний *am, an, em, en* начались на востоке территории упомянутых говоров, а в жемайтских — на севере.

6. В латышском языке дифтонгические сочетания *an, en, in, un* потеряли назализацию около XI в., в восточно-литовских говорах — около XIII в., в жемайтских говорах около XV в. Соответственно к тому же времени относится и сужение первого компонента *am, an, em, en* в литовских говорах. В восточно-славянских языках гласные назализацию потеряли около IX—X в. По времени и распространению потери назализации носовыми гласными и дифтонгическими сочетаниями на славяно-балтийской территории можно судить об похожем или близком друг к другу развитии данного фонетического

явления в балтийских и восточно-славянских языках, однако более древний центр распространения этой восточно-славянской и балтийской особенности находится на восточно-славянской территории.

7. В жемайтских говорах монофтонгизация *an, en, in, un* и сужение первого компонента дифтонгических сочетаний *am, an, em, en* распространились с территории латышского языка.

8. Следствием *an, en > ǭ, ē̄* и *am, an, em, en > ɔt, ɔn, ɛt, ɛn* в жемайтских говорах являлись большие изменения в фонетической системе гласных. Совпавшие с древними *ǭ, ē̄ (<ei)*, гласные *ǭ, ɛ̄ < an, en* на северо-западе жемайтских говоров превратились в дифтонги *ɔi, ɛi* и сформировали жемайтско-доунининкский говор. Древние гласные *u, i* (которые еще до *am, an, em, en > ɔt, ɔn, ɛt, ɛn* были открытыми) в зависимости от первого компонента *ɔt, ɔn, ɛt, ɛn* и от сужения древних *ā, ē* превратились в *ɔ, ɛ*.

9. В дуниининкском говоре древние *ǭ, ē̄ (<ei)* превратились в *ū, ī* еще до того времени, когда волна *am, an, em, en > ɔt, ɔn, ɛt, ɛn* достигла дуниининкской территории. Причиной превращения древних *ǭ, ē̄ > ū, ī*, по-видимому, является сужения древних *ā, ē* (поскольку сужались *ā, ē*, постольку сужались и *ǭ, ē̄*).

10. Дуниининкский (клайпедский) говор был отделен от другой жемайтской территории государственной границей, потому сюда не проникли некоторые процессы изменений в фонетической системе жемайтского диалекта, а некоторые—развились только частично, напр.: сверхудлинение древних *ǭ, ē̄* (что является зачаткой дифтонгизации) на севере территории, соприкасающийся с доунининкским говором, и частичный переход *ǭ, ē̄* в *ū, ī* на юге дуниининкского говора, где он соприкасается с дуниининкским говором.